

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

На правах рукопису

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА СІВЕРЩИНІ ТА
МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ В ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ
ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Виконав:

Буй Володимир Васильович,
студент 65-21А групи
Навчально-наукового інституту
філології та історії

Науковий керівник:

Віктор Степанович Прокопчук,
доктор історичних наук, професор

Глухів 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Буй В.В. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині та методика викладання теми в закладах фахової передвищої освіти: магістерська робота. Глухів, 2025 р. 122 с.

У магістерській роботі досліджено аграрну політику радянської влади та трансформацію сільського суспільства Сіверщини на початку 1930-х рр. Проаналізовано соціально-економічні умови регіону напередодні колективізації, зокрема аграрне перенаселення, малоземелля та наслідки воєнних потрясінь. Показано, що поєднання економічної нестабільності й соціальної диференціації підвищило вразливість селянських господарств до державного тиску.

Розкрито механізми впровадження суцільної колективізації на Сіверщині та доведено її насильницький і централізовано керований характер. Висвітлено роль місцевих органів влади у реалізації розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній і практик «чорних дошок». На основі архівних джерел показано масштаби селянського опору та репресивні заходи проти сільського населення.

Окрему увагу приділено вивченню Голодомору 1932–1933 рр. як прямого наслідку сталінської політики. Проаналізовано перебіг і прояви голоду в населених пунктах Сіверського регіону та доведено його цілеспрямований характер. Охарактеризовано соціально-демографічні наслідки трагедії, зокрема масову смертність, падіння народжуваності та руйнування соціальних зв'язків.

У роботі обґрунтовано, що Голодомор став логічним продовженням політики колективізації й репресій щодо селянства. Досліджено проблеми викладання теми у закладах фахової передвищої освіти та визначено ефективні освітні підходи. Запропоновано комплекс методичних рекомендацій із використанням документальних і візуальних джерел, спрямований на формування історичної пам'яті, критичного мислення та громадянської відповідальності здобувачів освіти.

Ключові слова: колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., Сіверщина, аграрна політика радянської влади, розкуркулення, історична пам'ять, Історія України, методика викладання історії.

ABSTRACT

Bui V.V. Collectivization and the Holodomor of 1932–1933 in the Sivershchyna region and methodological of teaching the topic in institutions of professional pre-higher education: master's thesis. Hlukhiv, 2025. 122 p.

The master's thesis examines the agrarian policy of the Soviet authorities and the transformation of rural society in the Sivershchyna region in the early 1930s. The socio-economic conditions of the region on the eve of collectivization are analyzed, agrarian overpopulation, land scarcity, and the consequences of wartime upheavals. It is shown that the combination of economic instability and social differentiation increased the vulnerability of peasant households to state pressure.

The mechanisms of implementing forced collectivization in Sivershchyna are revealed, and its violent and centrally controlled nature is substantiated. The role of local authorities in carrying out dekulakization, grain procurement campaigns, and the practice of “blacklists” (chorni doshky) is highlighted. Based on archival sources, peasant resistance and repression against the rural population are demonstrated.

Special attention is paid to the study of the Holodomor of 1932–1933 as a direct consequence of Stalinist policy. The course and manifestations of the famine in the settlements of the Seversky region are analyzed, and its deliberate character is proven. The socio-demographic consequences of the tragedy are characterized including mass mortality, a decline in birth rates, and the destruction of social ties.

The thesis substantiates that Holodomor became a logical continuation of the policy of collectivization and repression against the peasantry. Problems of teaching this topic in institutions of professional pre-higher education are examined, and effective educational approaches are identified. A set of methodological recommendations is proposed, based on the use of documentary and visual sources, aimed at fostering historical memory, critical thinking, and civic responsibility among students.

Keywords: collectivization; Holodomor of 1932–1933; Sivershchyna; agrarian policy of the Soviet authorities; dekulakization; historical memory; History of Ukraine; methodology of teaching history.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СІВЕРЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.	12
1.1. Соціально-економічні умови регіону перед колективізацією	12
1.2. Впровадження політики суцільної колективізації на Сіверщині.....	17
1.3. Наслідки аграрних трансформацій для місцевих громад.....	29
РОЗДІЛ 2. ГОЛОД 1932–1933 РР. ЯК НАСЛІДОК СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЙОГО ПРОЯВИ НА СІВЕРЩИНІ	38
2.1. Політичні чинники виникнення голоду	38
2.2. Прояви та перебіг Голодомору в населених пунктах Сіверського регіону...47	47
2.3. Соціально-демографічні наслідки трагедії	61
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.» У ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ.....	67
3.1. Освітні підходи та принципи викладання історичного матеріалу в ЗФПО...67	67
3.2. Форми, методи та засоби навчання під час вивчення теми в закладах фахової передвищої освіти	78
3.3. Використання документальних джерел і фотографій під час викладання теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині»	89
ВИСНОВКИ	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	105
ДОДАТКИ	111

ВСТУП

Період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. став одним із найтрагічніших у новітній історії України. Саме тоді відбулися радикальні зміни в житті сільського населення, що супроводжувалися масовими людськими втратами, насильницьким зламом усталеного укладу та повним контролем радянської влади над селянськими громадами. На Сіверщині, як і в інших регіонах України, трагедія голоду та репресивна політика супроводжувалися тривалим замовчуванням правди, приховуванням масштабів втрат та викривленням історичної реальності. Лише з відновленням історичної пам'яті стало можливим говорити про ці події відкрито й усвідомлювати їхній глибокий вплив на долі людей і розвиток регіону.

Актуальність дослідження визначається тим, що попри наявність значного корпусу наукових праць, низка аспектів історії колективізації на Сіверщині потребує подальшого уточнення, зокрема питання локальних механізмів примусу, опору селянства, динаміки хлібозаготівель, діяльності партійно-державного апарату та особливостей перебігу Голодомору в регіоні. У сучасних умовах російсько-української війни посилюється суспільний запит на переосмислення радянського минулого, національної історичної пам'яті, формування критичного мислення молоді. Тому дослідження Голодомору як геноциду українського народу та особливостей його перебігу в конкретних регіонах є важливим як у науковому, так і в освітньому вимірі.

Водночас актуальною є проблема методичного забезпечення викладання теми «Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр.» у закладах фахової передвищої освіти. ЗФПО вимагають сучасних, практико орієнтованих підходів до навчання, які допомагатимуть студентам не лише здобувати історичні знання, а й аналізувати джерела, переосмислювати історичні травми, формувати емоційно-ціннісну чутливість до теми масових злочинів тоталітарних режимів. Тому розроблення й упорядкування методичних

рекомендацій для викладачів набуває особливої ваги в контексті модернізації освітнього процесу.

Таким чином, дослідження Колективізації та Голодомору на Сіверщині в поєднанні з виробленням методичних рекомендацій спрямоване на комплексне поєднання історичної науки й педагогічної практики, забезпечуючи міждисциплінарний підхід, потрібний сучасній українській освіті.

Об’єкт дослідження: процеси соціально-економічних і політичних трансформацій на Сіверщині в період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., а також освітній процес у ЗФПО з вивчення новітньої історії України.

Предмет дослідження: перебіг колективізації та Голодомору на Сіверщині, їхній вплив на населення регіону та методичні підходи, форми й засоби викладання тематики у закладах фахової передвищої освіти.

Мета дослідження – комплексно проаналізувати перебіг колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині та розробити методичні рекомендації щодо ефективного викладання цієї теми у закладах фахової передвищої освіти.

Для досягнення мети поставлені наступні **завдання:**

1. Проаналізувати соціально-економічні умови Сіверського регіону напередодні колективізації та виявити чинники, що вплинули на трансформацію сільського суспільства.

2. Дослідити впровадження політики суцільної колективізації на Сіверщині, з’ясувавши механізми примусу, хлібозаготівельну політику та місцеву специфіку її реалізації.

3. Охарактеризувати перебіг, прояви та соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. у населених пунктах Сіверського регіону.

4. Виявити основні проблеми та особливості викладання теми «Колективізація і Голодомор» у закладах фахової передвищої освіти, визначивши ефективні підходи до подання матеріалу.

5. Розробити комплекс методичних рекомендацій, включно з формами, методами, видами діяльності та використанням документальних джерел і візуальних матеріалів для викладання теми у ЗФПО.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні рамки охоплюють період кінця 1920-х – 1933 рр. Нижня межа: кінець 1920-х рр. – початок суцільної колективізації, активізація хлібозаготівель і формування репресивних механізмів. Верхня межа: 1933 р. – кульмінація Голодомору та завершення основних етапів колективізації.

Територіальні межі дослідження охоплюють Сіверський регіон, до складу якого входять сучасні північні райони Чернігівської та Сумської областей. Саме на цій території аналізуються процеси колективізації, перебіг подій Голодомору 1932–1933 рр. та їх вплив на місцеві громади. Обраний регіон дозволяє простежити локальні особливості реалізації радянської аграрної політики та її наслідків для населення.

Джерельну основу роботи становлять спогади очевидців Голодомору, зібрані в межах усно-історичних проєктів, зокрема матеріали Українського інституту національної пам'яті, збірники свідчень та локальні усні наративи, опубліковані краєзнавцями. Цінними є також публікації періодики 1930-х рр., (наприклад, «Вісті ВУЦВК»), які демонструють офіційну пропаганду, замовчування трагедії та механізми ідеологічного контролю над суспільством. До допоміжних джерел належать карти адміністративного поділу, фотодокументи, матеріали музеїв і локальних колекцій, а також сучасні електронні архіви, що містять оцифровані документи та свідчення, доступні для порівняльного аналізу.

Історіографія проблеми колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. охоплює широкий спектр досліджень, що формувалися протягом кількох десятиліть і відображають різні наукові підходи. У радянській історіографії питання висвітлювалися тенденційно, з ідеологічним акцентом на «успіхах соціалістичного будівництва» та замовчуванням репресій, примусових заходів і голоду. Лише після здобуття незалежності України з'явилися фундаментальні

праці, які розкривають справжні масштаби трагедії. Серед ключових дослідників варто відзначити роботи С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, Т. Боряк, які аналізують механізми геноциду, політику хлібозаготівель, демографічні втрати та регіональну специфіку Голодомору.

Окремий блок становлять дослідження регіональної історії, зокрема праці, присвячені Сумщині та Сіверщині. Значний внесок зробили краєзнавці та науковці, що опрацьовували локальні архіви й реконструювали події в окремих районах: Т. Демченко, С. Горобець, Л. Легецька, В. Ткаченко та інші. Вони деталізували механізми розкуркулення, опір селянства, функціонування «чорних дошок» і локальні демографічні наслідки. Окрему увагу в історіографії приділено усно-історичним матеріалам та інтерв'ю зі свідками, які стали основою для публікацій Українського інституту національної пам'яті та регіональних збірників. У цих дослідженнях простежується гуманітарний вимір трагедії та збереження локальної пам'яті про Голодомор.

Важливим напрямом історіографії є роботи, що стосуються методики викладання теми Голодомору в освітніх закладах. Педагоги та методисти (Л. Зашкільняк, О. Пометун та ін.) аналізують дидактичний потенціал візуальних джерел, документів, мап, свідчень очевидців, а також пропонують сучасні підходи до формування історичної пам'яті та розвитку критичного мислення здобувачів освіти. Методику роботи з регіональним матеріалом окреслено у працях із краєзнавства та методики навчання історії, що робить її цінною основою для побудови практичних рекомендацій у межах цієї теми.

Методологічна основа дослідження. Методологія ґрунтується на принципах науковості, історизму, об'єктивності, системного та міждисциплінарного підходів. Використано концепції геноциду, мікроісторії, історії повсякдення, усної історії, критичної педагогіки. Методичний компонент роботи спирається на компетентнісний, діяльнісний та інтерактивний підходи сучасної історичної освіти. **Методи дослідження:** історико-порівняльний – для зіставлення процесів на Сіверщині зі загальноукраїнськими тенденціями; історико-генетичний – для простеження

динаміки й причинно-наслідкових зв'язків; статистичний – для аналізу демографічних і господарських показників; джерелознавчий – для інтерпретації архівних документів, пресових матеріалів, свідчень очевидців; картографічний – для окреслення територіальної специфіки; методи педагогічного проєктування – для створення навчально-методичних матеріалів.

Наукова новизна:

– уточнено специфіку перебігу колективізації та Голодомору саме на Сіверщині на основі локальних архівних матеріалів.

– ведено до наукового обігу малодосліджені документи та свідчення місцевих жителів.

– запропоновано комплексні методичні рекомендації для викладання теми у ЗФПО з урахуванням психології сприйняття масових трагедій.

– поєднано історичне дослідження та педагогічну методику в одному міждисциплінарному підході.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в освітньому процесі закладів фахової передвищої та вищої освіти, зокрема для підготовки методичних матеріалів, занять і практичних робіт. Напрацьований матеріал стане корисним у краєзнавчих дослідженнях і сприятиме збереженню локальної історичної пам'яті. Він також може бути застосований під час створення музейних, просвітницьких і меморіальних проєктів, присвячених темі Голодомору. Окрім того, дослідження може слугувати основою для подальших наукових розвідок, спрямованих на вивчення історії Сіверщини та трагічних подій 1932–1933 років.

Апробація результатів дослідження.

1. Буй В.В. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині: спогади очевидців про злочини радянської влади. *XIV «Глухівські наукові читання – 2024. Актуальні питання суспільних і гуманітарних наук»: матеріали міжнародної конференції.* 2024. С. 139–142.

2. Буй В.В. Голодомор на Чернігівщині (1932–1933 рр.): причини, перебіг, наслідки. *Звітна науково-практична конференція викладачів, здобувачів середньої, фахової передвищої і вищої освіти, аспірантів, молодих вчених «Освіта і наука XXI століття» (27–28 березня 2025 р.)*. 2025. С. 250–252.

3. Буй В. Ідеї організації та реалізації історичних проєктів про Колективізацію та Голодомор на Сіверщині для студентів ЗФПО. *Глухівські читання – 2025. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: збірник матеріалів XV міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (10–12 листопада 2025 р.)* / Глухівський НПУ ім. О. Довженка. Глухів, 2025. С. 337–341.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальна кількість сторінок – 126.

РОЗДІЛ 1.

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СІВЕРЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

1.1. Соціально-економічне становище регіону перед колективізацією

Перш ніж перейти до характеристики передумов колективізації та Голодомору на Сіверщині, зупинимось на характеристиці територіальних рамок регіону 1930-х рр.

Сіверщина – це історико-географічний регіон на північному сході України, який охоплює землі сучасних Чернігівської, Сумської та частково Полтавської областей. Цей край має давню історію, багату культурну спадщину та відіграє значну роль у формуванні української національної ідентичності [42].

Сіверщина як історико-географічний регіон у 1930-х роках не мала адміністративного статусу, тому її межі відтворюють за географічним принципом – басейн середньої та нижньої Десни, Посем'я та прилеглі лісові райони Лівобережжя. Географічно регіон охоплював території, що сьогодні належать до північних частин Чернігівської та Сумської областей.

На момент початку 1930-х рр. областей в УСРР ще не існувало. Але вже впродовж десятиліття були створені дві ключові адміністративні одиниці, на які нині спирається визначення Сіверщини:

– Чернігівська область була утворена 15 жовтня 1932 р. постановою ВУЦВК [35]. Вона охопила значні території історичної Сіверщини, зокрема басейн Десни.

– Сумська область була утворена пізніше – 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР. До її складу увійшли північні райони Чернігівської, Харківської та Полтавської областей. Саме ці північні райони –

Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Путивльський, Шосткинський – традиційно належать до Посем'я й історичної Сіверщини.

Тобто впродовж 1930-х історично єдиний регіон був поділений між різними адміністративними утвореннями, що важливо підкреслити у науковій роботі.

Чернігівська область Постановою ВУЦВК 1932 р. утворювалася з 29 районів колишньої Київської області: Бахмацького, Березнянського, Бобровицького, Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Дмитрівського, Добрянського, Іваницького, Ічнянського, Козелецького, Конотопського, Коропського, Корюківського, Кролевецького, Мало-Дівицького, Мінського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Носівського, Олишівського, Остерського, Понорницького, Ріпкинського, Семенівського, Середино-Будського, Сновського, Чернігівського та Шостенського; та 7 районів Харківської області: Буринського, Варвинського, Велико-Бубнівського (Талалаївського), Недригайлівського, Прилуцького, Путивльського та Роменського [35, с. 382].

Сіверщина в 1930-х рр. розглядається як історико-географічний регіон басейну Десни та Посем'я, який не мав офіційного адміністративного статусу. У цей період його землі були розподілені між різними адміністративними одиницями УСРР. Чернігівська область була утворена 15 жовтня 1932 р., що частково інституціоналізувало північнолівобережні території регіону. Пізніше, 10 січня 1939 р., була сформована Сумська область, до складу якої увійшли північні райони Чернігівської, Харківської та Полтавської областей – саме ті території, що історично становлять ядро Посем'я. Таким чином, географічні межі Сіверщини 1930-х рр. охоплюють північні частини сучасних Чернігівської та Сумської областей, включаючи Новгород-Сіверський, Глухів, Путивль, Кролевець, Конотоп, Шостку та прилеглі сільські райони.

На початку 1920-х рр. Сіверщина, як і вся Україна, виходила з масштабних потрясінь Першої світової війни, революцій та політики «воєнного комунізму». Продрозкладка призвела до виснаження селянських господарств і глибокого економічного спаду, що фіксується у загальноукраїнських даних про

руйнування сільського сектору та реквізиції продовольства. Після 1921 р. запровадження НЕПу частково стабілізувало ситуацію: продрозкладку замінили продподатком, що дозволило селянам відновлювати виробництво та торгувати надлишками. Така динаміка підкреслена у загальних оглядах економічної політики УСРР у 1920-х роках, де зазначається, що НЕП дав короткочасне відновлення аграрної економіки перед майбутніми радикальними реформами.

Регіон традиційно мав переважно сільськогосподарський характер, у тому числі з розвиненою системою хуторів, сіл і містечок, що описано у працях про економічний розвиток Ніжинського повіту Чернігівської губернії – однієї з центральних частин історичної Сіверщини. Зростання населення, поширення хутірської форми землекористування та значна кількість середніх селянських господарств засвідчують типову для Сіверщини структуру села напередодні колективізації. Земля здебільшого перебувала у приватному користуванні, а соціальна стратифікація включала бідняків, середняків і заможних господарів. Ці тенденції відзначено в регіональних дослідженнях дореволюційних і ранньорадянських соціально-економічних процесів у Чернігівському регіоні.

Сіверський регіон мав переважно аграрний характер розвитку, з типовою структурою розселення, що включала велику кількість сіл, хуторів і містечок. У працях, присвячених економічному розвитку Ніжинського повіту Чернігівської губернії, фіксується зростання населення, поширення хутірських господарств, різномірівна земельна забезпеченість селян та значна частка середняцьких господарств. Така структура села була характерною для всієї Сіверщини, де земля перебувала у приватному користуванні, а соціальна стратифікація включала бідняків, середняків та заможних селян.

На Чернігівщині виокремлювалися три чітко окреслені економіко-географічні райони. Південна частина області характеризувалася лісостеповим ландшафтом і зосереджувала майже половину орних земель регіону. Північно-західний район охоплював близько 45 % лісових угідь і близько 30 % орних земель, тоді як північно-східний район мав відповідно 34 % лісів і 23 % орних площ. Регіон не вирізнявся наявністю великих урбаністичних центрів,

натомість сформувалася розгалужена мережа невеликих міських поселень, які традиційно іменувалися містечками. Водночас абсолютна більшість населення проживала у сільській місцевості [32, с. 8].

Господарський уклад життя чернігівського селянства не відзначався високим рівнем заможності. Зернові культури давали порівняно низькі врожаї, тому важливу роль у харчуванні населення відігравала картопля, яку традиційно називали «другим хлібом». Значного розвитку набуло тваринництво, а також зберігалася стійка традиція вирощування технічних культур, зокрема цукрового буряку, льону, конопель і тютюну. Така структура сільського господарства визначала відносну стабільність традиційних форм землекористування та виробництва.

На початку 1930-х рр. соціально-економічне становище території сучасної Сумської області, що історично належала до Сіверщини, визначалося переважно аграрним характером господарства та високою питомою вагою сільського населення. Основу економіки регіону становили селянські індивідуальні господарства, орієнтовані на землеробство й тваринництво, із домінуванням дрібних і середніх виробників. Землекористування мало фрагментований характер, що було наслідком як дореволюційних аграрних відносин, так і наслідків земельних перетворень періоду Української революції та перших років радянської влади. Водночас природно-кліматичні умови Сіверщини сприяли розвитку традиційних галузей сільського господарства, забезпечуючи відносну самодостатність місцевих громад.

Соціальна структура сільського населення Сумщини напередодні колективізації була досить строкатою. Переважну більшість становили середняцькі господарства, які забезпечували основний обсяг сільськогосподарського виробництва та відігравали стабілізуючу роль у житті села. Поряд із ними існували малоземельні та безземельні селянські господарства, які перебували в уразливому економічному становищі й часто залежали від сезонних заробітків. Заможні селяни, яких радянська влада згодом зарахувала до категорії «куркулів», хоча й не становили чисельної більшості,

відігравали помітну роль у місцевій економіці, забезпечуючи товарність виробництва та використовуючи найману працю.

Важливою рисою соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів сучасної Сумщини було збереження традиційних форм громадського життя та господарювання. Сільська громада залишалася ключовим осередком соціальної взаємодії, регуляції повсякденних відносин і взаємодопомоги. Попри впровадження радянських адміністративних структур, значна частина селянства продовжувала орієнтуватися на усталені норми землекористування, трудової етики та родинно-господарських зв'язків. Це зумовлювало обережне, а подекуди й відверто негативне ставлення селян до ідей примусових соціально-економічних трансформацій.

Напередодні суцільної колективізації сільське населення Сумщини вже зазнавало зростаючого тиску з боку радянської влади, насамперед через політику хлібозаготівель, податковий прес та адміністративні обмеження. Нереалістичні плани заготівлі зерна, вилучення надлишків продукції та репресивні заходи щодо «неблагонадійних» господарств поступово підривали економічну стабільність села. У поєднанні з обмеженням приватної ініціативи це створювало передумови для соціальної напруги, яка згодом стала одним із чинників конфліктного й травматичного впровадження політики суцільної колективізації на території сучасної Сумської області.

У 1920-х роках на території Сіверщини активно діяли земські установи, сільськогосподарські та кредитні спілки, які формували основу кооперативного руху, успадкованого ще з початку ХХ ст. У регіональних дослідженнях Ніжинщини простежується розгортання діяльності кредитних товариств, аграрних спілок та інших форм місцевої самоорганізації селянства, що сприяли модернізації сільського господарства та підвищенню продуктивності праці. Це створювало своєрідну передумову для подальшого втручання держави, адже кооперативні структури могли стати основою нових колективних форм господарювання.

Попри певне економічне пожвавлення в умовах НЕПу, сільське господарство Сіверщини залишалося вразливим. У загальноукраїнських працях наголошується, що аграрний сектор 1920-х рр. був нестійким через залежність від погодних умов, нестачу інвентарю, брак фінансових ресурсів та наслідки зруйнованої війнами інфраструктури. Соціальна нерівність між господарствами, зростання податкового навантаження та відновлення тиску держави через підвищення планів хлібозаготівель наприкінці десятиліття загострювали кризові явища. Це робило село економічно незахищеним ще до початку насильницької колективізації.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. ознаменувався переходом до курсу на суцільну колективізацію, що було продиктовано прагненням держави забезпечити швидке зростання хлібозаготівель і контроль над аграрним сектором. Сіверщина з її переважно одноосібними господарствами, але наявними кооперативними структурами, стала стратегічно важливим регіоном для реалізації цієї політики. У працях, що аналізують передумови колективізації в Україні, підкреслюється, що радянська влада вбачала в селянському індивідуальному господарстві загрозу для планового розвитку економіки, а тому прагнула замінити його колективними формами. Це визначило різку зміну соціально-економічної моделі Сіверщини на порозі 1930-х рр.

1.2. Впровадження політики суцільної колективізації на Сіверщині

Впровадження політики суцільної колективізації на Сіверщині було складовою загальносоюзного курсу радянської влади на докорінну трансформацію аграрного сектору наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Цей процес супроводжувався руйнуванням традиційних форм селянського господарювання, насильницьким залученням селян до колгоспів та посиленням адміністративно-репресивного тиску з боку держави. Колективізація розглядалася керівництвом СРСР не лише як економічний інструмент

забезпечення індустріалізації, а й як засіб соціального й політичного контролю над селянством, що зумовило її конфліктний і травматичний характер.

Особливості реалізації суцільної колективізації на Сіверщині визначалися соціально-економічною структурою регіону, питомою вагою індивідуальних селянських господарств, а також специфікою адміністративно-територіальних змін кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Масове розкуркулення, депортації та хлібозаготівельні кампанії призвели до глибоких змін у сільському середовищі та стали передумовами соціальної дестабілізації. Аналіз перебігу колективізаційних заходів у регіональному вимірі дає змогу глибше зрозуміти механізми реалізації сталінської аграрної політики та її наслідки для місцевого населення.

Поворот радянської аграрної політики у бік колективізації був окреслений уже у 1925 р. на жовтневому пленумі ЦК РКП(б), коли партійне керівництво проголосило необхідність всебічної підтримки розвитку колгоспів, до яких планувалося залучати незаможних селян і середняків. Унаслідок цього кількість колективних господарств почала поступово зростати. Так, у Глухівському окрузі впродовж 1925–1926 рр. чисельність комун збільшилася з трьох до чотирьох, а сільськогосподарських артільей – з 16 до 26. У 1926–1927 рр. спостерігалось скорочення кількості комун з чотирьох до трьох, водночас кількість сільгоспартільей зросла з 23 до 53, а також з'явилися перші товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ), чисельністю десять одиниць. Попри ці зміни, більшість незаможних селян, не кажучи вже про селян-власників, не виявляла готовності відмовлятися від традиційного укладу господарського життя. У 1927 р. колективними були лише 0,5 % селянських господарств округу, а у 1928 р – 1,08 % [33, с. 7].

Визначальним чинником радикалізації аграрної політики стало проголошення на XIV з'їзді ВКП(б) у 1925 р. курсу на форсовану індустріалізацію. Фінансове забезпечення цього процесу партійне керівництво вирішило здійснювати переважно за рахунок сільського господарства шляхом розгортання колективізації. Прискорені темпи індустріального розвитку

передбачали відповідно швидке усупільнення селянських господарств, що зумовило свідоме згортання нової економічної політики та відмову від принципів економічної рівноваги між містом і селом.

З метою акумуляції ресурсів для індустріалізації держава застосовувала комплекс економічних важелів тиску на селянство. З одного боку, як монопольний заготівельник, вона систематично занижувала закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, а з іншого – штучно завищувала ціни на промислові товари, які споживало село. За допомогою так званих «ножиць цін» держава вилучала до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Додатковим інструментом стала посилена система оподаткування селян-власників, що забезпечувала значний приплив коштів до державної скарбниці та водночас посилювала економічний тиск на сільське населення [33, с. 7].

Подальше посилення курсу на колективізацію було закріплене рішеннями XV з'їзду ВКП(б), який відбувся у 1927 р., що остаточно визначило перехід від відносно поступових перетворень до політики прискореного й примусового усупільнення аграрного сектору.

На XV з'їзді ВКП(б) 1927 р. було офіційно проголошено курс на суцільну колективізацію селянських господарств. Невдовзі радянська влада відновила практику насильницьких хлібозаготівель, здійснюючи конфіскацію так званих «надлишків» зерна, запровадивши примусові державні позики та фонди «самообкладання». Для інтенсифікації вилучення хліба в українські села було направлено близько 10 тисяч партійних уповноважених. Відмова від економічних методів регулювання та перехід до силового тиску під час хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. призвели до її фактичного зриву й загострення продовольчої ситуації в містах. Селянство масово ухилялося від здавання зерна державі. Відповідальність за кризу Й. Сталін поклав не на селянство загалом, а на «куркулів», використовуючи загрозу зарахування непокірних до цієї категорії як інструмент примусу до здачі хліба за економічно не вигідними цінами.

У 1928 р. в Україні та на Північному Кавказі поєднання насильницьких хлібозаготівель із несприятливими природно-кліматичними умовами – суворою зимою, що призвела до значних втрат озимини, та посушливим літом – спричинило різке падіння врожайності. Попри істотне скорочення зернових запасів, держава не лише не зменшила обсягів заготівель, а й посилила їх, застосовуючи адміністративно-репресивні методи. Унаслідок цього в окремих регіонах України вже наприкінці 1928 р. почали фіксуватися прояви голоду, що стало передвісником масштабної гуманітарної катастрофи початку 1930-х рр [33, с. 7].

Як і в інших регіонах України, сільське населення Чернігівщини міцно трималося за землю, дотримувалося усталених господарських практик і загалом негативно або насторожено ставилося до планів радикальної перебудови суспільства на соціалістичних засадах. За оцінкою В. Марочка, ці плани передбачали ліквідацію соціальної бази українського національного руху, знищення приватного сектору, утвердження державної форми організації сільськогосподарського виробництва з використанням дешевої та примусової праці. Важливим завданням також було створення умов для централізованого й повністю контрольованого постачання зерна промисловості, армії, підрозділам НКВС та формування експортного фонду. Для керівництва ВКП(б) і особисто Й. Сталіна ці цілі мали стратегічний характер, тоді як у практичній площині початку 1930-х рр. ключовими стали питання обсягів і темпів хлібозаготівель [32, с. 8].

Чернігівщина закономірно не становила винятку із загальноукраїнських процесів. На її території повною мірою діяли законодавчі та директивні акти партійно-радянського керівництва, що зумовило поширення масового голоду й у цьому регіоні.

Специфікою області було те, що вирішальний етап реалізації політики суцільної колективізації розгорнувся після її адміністративного оформлення у жовтні 1932 р. На практиці намагання довести показники усупільнення селянських господарств до загальнореспубліканського рівня супроводжувалися

інтенсивним переслідуванням так званих «куркулів», тобто одноосібників, а також застосуванням надзвичайно жорстких і репресивних методів хлібозаготівель. Ці заходи здійснювалися протягом усього 1933 р., істотно поглиблюючи масштаби голодного лиха та посилюючи страждання населення. Лише у 1934 р. керівництво Чернігівської області офіційно задекларувало завершення процесу колективізації [10, с. 340].

Оприлюднені матеріали партійних і радянських органів дають змогу реконструювати комплекс примусових методів, за допомогою яких селянство залучали до колгоспів. Водночас колективізація не обмежувалася суто аграрною політикою, а була складовою ширших суспільно-політичних трансформацій. Як зазначає В. Кульчицький, її реалізація відбувалася на тлі запровадження завідомо нереалістичних планових показників, що сам Й. Сталін означував як «підхльостування» країни, репресивного переслідування технічної інтелігенції за звинуваченнями у «шкідництві», активного нагнітання риторики «куркульської загрози» на селі, а також масштабних чисток у партійно-державному апараті. Сукупність цих чинників формувала атмосферу соціальної напруги та істеризації суспільного життя, у межах якої кампанія суцільної колективізації ставала можливою.

Крайня радикалізація політики відчутно позначилася й на Чернігівщині. Ще напередодні проголошення «великого перелому» на місцевому рівні розпочали реалізацію комплексу заходів, спрямованих на загострення соціальних протиріч у сільському середовищі та штучне протиставлення незаможного селянства так званим «куркулям». Чернігівський окрвиконком у звітах до ВУЦВК УСРР інформував про проведення землевпорядних заходів на користь «бідняцько-незаможницьких мас» і створення «віддалених виселків» для заможніших селян. У межах цієї кампанії було перерозподілено близько 7 тис. га землі, внаслідок чого середній розмір наділу бідняцького господарства зріс до 4,3 га, тоді як середній розмір куркульського господарства визначався у 9,9 га. [32, с. 8].

Фактична різниця в 5–6 гектарів, переважно малородючих земель, набула не лише економічного, а й екзистенційного значення. У умовах насильницької колективізації, податкового тиску та хлібозаготівельної політики вона ставала чинником, що визначав межу між виживанням і фізичним знищенням цілих селянських родин. Таким чином, земельна політика на місцях перетворювалася на інструмент соціального розшарування і репресій, безпосередньо пов'язаний із механізмами реалізації колективізації та підготовки ґрунту для Голодомору.

Невід'ємною складовою примусової суцільної колективізації селянських господарств стала ліквідація заможного селянства, тоді як ідеологія класової боротьби була проголошена основним інструментом так званого «соціалістичного будівництва». Механізм хлібозаготівель цілеспрямовано використовувався для соціального розколу сільського населення: ізольована шляхом економічного тиску заможніша частина села підлягала репресіям, економічному знищенню та депортації.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» репресованих селян було поділено на три категорії. До першої зараховувався так званий «контрреволюційний актив», який підлягав негайній ізоляції шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Другу категорію становили заможні селяни, яких передбачалося виселити до віддалених районів СРСР, а третю – власники менш заможних, але економічно стійких господарств, яких планували переселяти в межах району на нові земельні ділянки поза колгоспними масивами. Загалом за першою категорією планувалося репресувати близько 60 тис. осіб (з них по Україні – близько 15 тис.), за другою – 150 тис. осіб (у межах України – 30–35 тис.).

Реалізація цієї політики значною мірою була передана на рівень місцевих органів влади, які перебрали на себе функції «боротьби з куркульством», застосовуючи як адміністративні заходи примусового виселення, так і надзвичайні методи, зокрема конфіскацію майна. На місцях розроблялися детальні інструкції щодо порядку виселення, календарні плани операцій та

маршрути транспортування депортованих. У цьому процесі органи радянської влади тісно взаємодіяли з підрозділами ДПУ, які здійснювали арешти, конвоювання, охорону та транспортування «розкуркулених» до віддалених регіонів країни.

За повідомленням начальника Конотопського окружного відділу ДПУ, на початку березня 1930 р. в межах округу відповідно до затверджених планів було заарештовано 377 осіб, призначених до вислання, а вже влітку цього ж року їхня кількість зростає до 520. Для депортації використовувалися спеціально виділені залізничні вагони. За неповними даними, з регіону було вислано за межі України понад 4 тис. осіб, а процесу розкуркулення зазнали більш як 9 тис. селянських господарств. Найбільші масштаби репресій зафіксовано в Буринському, Конотопському, Лебединському та Роменському районах. Співробітники ДПУ безпосередньо брали участь у депортаціях, «ліквідації куркуля як класу» та так званих «зачистках» сільської місцевості.

Сформована таким чином система репресій створювала атмосферу страху й залякування, яку більшовицьке керівництво вважало необхідною передумовою для проведення суцільної колективізації. Визначення «верхівки» села здійснювалося не лише за економічними, а й за політичними критеріями: до категорії «куркулів» зараховували селян, які в минулому використовували найману працю, брали участь у петлюрівських або білогвардійських формуваннях, антирадянських партизанських загонах. У такий спосіб штучно загострювалася соціальна напруга в селі, що сприяло подальшому розгортанню репресивної політики та підриву традиційних форм селянського життя.

Реалізація політики суцільної колективізації супроводжувалася цілеспрямованим формуванням атмосфери страху й залякування, яку більшовицьке керівництво розглядало як необхідну умову для її здійснення. Виокремлення так званої «верхівки» села здійснювалося не лише за майново-економічними критеріями, а й за політичною лояльністю. До категорії «куркулів» зараховували селян, які в минулому використовували найману працю, брали участь у петлюрівських або білогвардійських формуваннях, а

також перебували в антирадянських партизанських загонах. Такий підхід сприяв штучному загостренню соціальної напруженості в сільському середовищі [33, с. 15].

У разі, якщо незаможні селяни відмовлялися виконувати нав'язану їм роль соціальної опори режиму та долучалися до протестів проти колективізації, їх могли оголосити «підкуркульниками», що фактично означало застосування до них практик розкуркулення. В інформаційному бюлетені Наркомзему УСРР за лютий 1930 р., присвяченому фактам примусової колективізації та розкуркулення, зазначалося, що в окремих селах ухвалювалися рішення про зарахування до «підкуркульників» навіть тієї бідноти, яка виявляла пасивне ставлення до колективізації. Зокрема, у селі Успенка Конотопського округу адміністративним шляхом розкуркулювали селян із незначними податковими зобов'язаннями, тоді як у Корюківці того ж округу до «глитаїв» було віднесено значну кількість середняків.

Про прояви свавілля та відсутність чітких і об'єктивних критеріїв під час визначення так званих куркульських господарств свідчать численні звернення до вищих органів влади. Зокрема, в одній зі скарг, адресованій голові ВУЦВК Г. Петровському та датованій 10 лютого 1932 р., колишній батрак, учасник червоного партизанського руху й на той час викладач київського вищого навчального закладу повідомляв про розкуркулення свого батька – також колишнього червоного партизана – у селі Червоний Колодязь Ічнянського (нині Ніжинського) району. Особливу увагу привертає вкрай жорстокий характер цієї акції, що супроводжувалася масовим погромом господарства, повною конфіскацією майна, продовольства й запасів, а за масштабами насильства, за оцінкою автора, перевершувала навіть дії каральних загонів періоду громадянської війни [32, с. 9].

Подібні ексцеси, які нерідко завершувалися фізичним насильством і загибеллю людей, мали масовий характер і фіксувалися на всій території області, а не лише в окремих її районах. Свідчення очевидців підтверджують, що розкуркулення часто застосовувалося до господарств, які за своїм майновим

станом не виходили за межі заможного або середняцького рівня. Так, спогади мешканця с. Юхнів Новгород-Сіверського району П.Г. Вронського засвідчують, що його родина, яка володіла кількома кінями, коровами та домашньою птицею, була повністю позбавлена майна саме в період Голодомору. Сім'ю виселили з оселі, передавши житло іншій родині, а самі вигнанці змушені були шукати тимчасовий прихисток, що призвело до загибелі кількох дітей від голоду, холоду та нестерпних умов існування [32, с. 10].

У численних усних свідченнях простежується й інша характерна риса політики колективізації – використання загрози розкуркулення як основного інструменту примусу до вступу в колгоспи. Спогади селян засвідчують, що рішення про колективізацію часто ухвалювалися не з економічних міркувань, а з міркувань фізичного виживання. У цьому контексті колгосп розглядався як єдиний спосіб уникнути конфіскації майна, депортації або повного знищення господарства. Таким чином, розкуркулення супроводжувалося не лише економічним пограбуванням, а й моральною наругою, систематичним приниженням людської гідності, насильством щодо дорослих, дітей і людей похилого віку, що поглиблювало соціальну травму українського села.

З метою недопущення селянських виступів під час проведення виселень куркулів влада широко залучала військові підрозділи. Подібні дії фіксувалися, зокрема, у Глухівському, Конотопському та Роменському округах. У випадках масових заворушень і нестачі сил ОДПУ передбачалося використання частин Робітничо-Селянської Червоної армії для проведення каральних операцій у сільській місцевості [33, с. 15].

Процеси колективізації та розкуркулення супроводжувалися систематичними порушеннями законності та декларованого принципу добровільності вступу до колективних господарств. На місцевому рівні активно застосовувався адміністративний і репресивний тиск, у тому числі щодо представників сільських рад. Так, у березні 1930 р. керівництво Конотопського округу зафіксувало випадки примусового залучення членів сільських рад до колективних господарств під загрозою виключення з їх складу, занесення на

«чорні дошки», оголошення бойкоту та притягнення до відповідальності. Подібні дії створювали додаткове соціальне напруження й використовувалися як засіб залякування селянського населення. Показовим є те, що репресивні заходи спрямовувалися не лише проти заможних селян, а й проти бідняків і середняків, що підривало довіру до влади та сприяло подальшій радикалізації селянського протесту [33, с. 16].

До жовтня 1931 р. рівень колективізації в аграрних зонах України був нерівномірним: у Степовій зоні вона охопила близько 87 % селянських господарств, у Лівобережному Лісостепу – 70 %, у Правобережному Лісостепу – 65 %. Відчутні відмінності простежувалися і в межах окремих регіонів. Зокрема, станом на 10 квітня 1931 р. на Лівобережжі було усупільнено 63,5 % господарств, тоді як у Сумському районі цей показник сягав 83,5 %, у Недригайлівському – 45,5 %, у Великописарівському – 36,2 %. Значно нижчими темпами колективізація відбувалася на Поліссі, де усупільнення охоплювало лише 29,1 % господарств; найвищі показники в цьому регіоні демонстрував Буринський район – 51,1 % [33, с. 17].

У жовтні 1931 р. процес суцільної колективізації в Україні загалом був близьким до завершення. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, що забезпечувало контроль більш як над 80 % посівних площ. Станом на травень 1932 р. у південно-східній частині Сумщини, яка тоді входила до складу Харківської області, функціонувало 5614 колгоспів, зокрема 269 комун, 5143 артїлі та 102 ТСОЗи. У цьому регіоні було усупільнено 71,1 % селянських господарств і 75,5 % орної землі, що пояснювалося передачею колгоспам конфіскованих у «куркулів» земель. Переважання артільної форми колгоспів розглядалося владою як певна поступка селянству, оскільки поряд з усупільненням землі, реманенту та худоби за селянами зберігалися присадибні ділянки.

Унаслідок цих процесів колгоспи стали домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва, на яку покладалося завдання забезпечення держави аграрною продукцією. Водночас ліквідація найбільш

продуктивної частини селянства, масове розорення господарств, нееквівалентний обмін між містом і селом, невідповідна традиціям селян система організації колгоспів, їх фактичне одержавлення та директивні методи управління істотно знизили ефективність сільського господарства. Падіння врожайності, скорочення поголів'я худоби, зниження продуктивності праці та надмірні хлібозаготівлі спричинили глибоку аграрну кризу, яка врешті-решт стала одним із ключових чинників розгортання голоду.

У умовах суцільної колективізації сам термін «куркуль» набув виразно загрозливого й стигматизувального змісту, перетворившись на інструмент політичного та соціального тиску. Із центру постійно надходили директиви щодо посилення наступу на цю категорію населення, яку офіційна пропаганда трактувала як ворожу та соціально небезпечну. Для реалізації цих настанов було задіяно весь наявний арсенал пропагандистських засобів, організаційних ресурсів і репресивних механізмів, спрямованих на розкол сільської громади, примусове підпорядкування селянства та втягування його в колгоспну систему.

Водночас на початковому етапі реалізації цієї політики більшовицька влада не завжди володіла достатніми силовими та адміністративними ресурсами для її повномасштабного впровадження. Унаслідок цього в окремі періоди Сіверський регіон тимчасово зазнавав послаблення тиску, а центральне керівництво задовольнялося обмеженими й малоефективними з погляду виконання планів хлібозаготівель результатами діяльності колгоспів. Додатковим чинником такого тактичного відступу був активний і відносно потужний селянський рух опору, який стримував радикалізацію колективізаційних заходів на місцях.

Аналізуючи наслідки запровадження нової аграрної політики, М. Попович окреслив її ключові характеристики, наголошуючи на принциповій зміні змісту поняття «куркуль». На його думку, масові репресії були спрямовані не стільки проти конкретної соціально-економічної групи, скільки проти селянства загалом. Категорія «куркуль» набула політичного, а не економічного змісту й використовувалася як інструмент репресивної політики. Основною

метою колективізації стало знищення заможного й передусім середнього селянства як соціального прошарку незалежних виробників, здатних чинити опір тоталітарному режиму. Таким чином, кампанія «ліквідації куркульства» фактично прикривала масштабний і системний терор, спрямований на залякування населення та остаточне придушення будь-яких форм спротиву [32, с. 8].

У цьому контексті колективізація виступала не стільки економічним перетворенням, скільки складовою ширшої репресивної стратегії радянської влади. Провідну роль у її реалізації відіграла діяльність органів ОДПУ за активної участі значної кількості партійних і громадських активістів, залучених до репресивних практик. Основний акцент «партійної роботи» на селі зміщувався з організації колективних господарств і добровільного залучення селян до них на здійснення масового насильства та фізичного знищення значної частини населення, незалежно від віку чи соціального статусу. Саме атмосфера системного страху та організованого терору створила умови, за яких процес утворення колгоспів став можливим і відносно швидким. У такому трактуванні колективізація постає як складова планомірної політики геноциду, спрямованої на руйнування соціальної структури українського села та встановлення повного контролю держави над аграрною сферою.

Отже, впровадження політики суцільної колективізації на Сіверщині було не стільки економічною реформою, скільки складовою цілеспрямованої політико-репресивної стратегії радянської влади, спрямованої на повне підпорядкування селянства державному контролю. Форсовані темпи усуспільнення господарств, згортання НЕПу, застосування «ножиць цін», податкового тиску, примусових хлібозаготівель і масового розкуркулення призвели до руйнування традиційних форм господарювання, дестабілізації соціальної структури села та знищення економічно активної частини селянства. Регіональні особливості Сіверщини не пом'якшили, а подекуди навіть загострили наслідки колективізації, оскільки реалізація директив здійснювалася

через поєднання адміністративного свавілля, репресій і цілеспрямованого залякування населення.

Наслідком цих процесів стало не лише встановлення колгоспної системи як домінуючої форми аграрного виробництва, а й глибока соціально-економічна криза, що проявилася у зниженні продуктивності сільського господарства, скороченні врожайності та деградації людського потенціалу села. Колективізація на Сіверщині створила безпосередні передумови Голодомору 1932–1933 рр., оскільки поєднання репресивних методів, надмірних хлібозаготівель і ліквідації приватного селянського укладу позбавило населення можливостей фізичного виживання. У цьому контексті суцільна колективізація постає як ключовий елемент політики системного насильства, що мала на меті не лише економічну мобілізацію ресурсів, а й остаточне придушення соціального й національного потенціалу українського села.

1.3. Наслідки аграрних трансформацій для місцевих громад

Наприкінці 1920-х рр. в Україні стрімко набирала обертів сталінська політика суцільної колективізації, що реалізовувалася в межах першого п'ятирічного плану та супроводжувалася глибокими соціально-економічними трансформаціями. Її впровадження призвело до масштабного руйнування традиційних форм аграрного виробництва, фізичного усунення та економічного пограбування найбільш продуктивної частини селянства. У процесі так званого «розкуркулення» в Україні було репресовано близько одного мільйона осіб, причому під категорію «куркулів» нерідко потрапляли найбільш працелюбні селянські родини з ефективними приватними господарствами.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. в історії України позначився масштабним зростанням селянського спротиву радянській владі, що було безпосередньо пов'язано із запровадженням політики суцільної колективізації та посиленням адміністративно-репресивного тиску на село. На початковому етапі колективізаційних заходів вступ селян до колгоспів формально

декларувався як добровільний, однак уже з 1929 р. держава перейшла до відверто примусових методів, що включали конфіскацію землі, реманенту та господарського майна з подальшою передачею їх до колективних господарств. Стратегічною метою цих дій було встановлення повного контролю над селянством як соціальною групою та ліквідація індивідуального селянського господарства як основи економічної самостійності села.

Загострення соціального напруження в аграрному середовищі супроводжувалося зростанням насильницьких форм протесту. За даними радянських каральних органів, у 1927 р. було зафіксовано 173 акти терору проти представників радянської влади та сільського активу, упродовж 11 місяців 1928 р. – 351, а в 1929 р. їх кількість зростає до 1437 [53]. Такі показники свідчать про перехід селянського опору від стихійного невдоволення до організованих форм боротьби. У 1930 р. територією України прокотилася хвиля збройних виступів і повстань, що мали виразне антирадянське, а подекуди й національно-визвольне забарвлення.

Селянські виступи набули широкого розмаху й організованого характеру. У ході протестів селяни нищили колгоспні споруди, повертали собі майно та худобу. Упродовж 1930 р. на території України було зафіксовано понад 4 тис. виступів, у яких взяли участь більш як 1,2 млн селян. Лише в лютому-березні 1930 р. у межах Сумського округу відбулося 49 селянських виступів, а на території Конотопського округу – три збройні селянські повстання. У 1930–1931 рр. опір селянства проявлявся в різних формах, серед яких найпоширенішими були вимоги повернення колективізованого майна, землі та реманенту, припинення колективізації, а також звільнення заарештованих односельців.

Одним із регіонів активного селянського спротиву стала Чернігівщина, де навесні 1931 р. відбулося одне з найбільших повстань, що охопило Городнянський, Ріпкинський, Сновський, Менський і Сосницький райони. Ідейним натхненником руху виступив Яким Рябченко, а військове керівництво повстанцями здійснював його брат Трофим – колишній прапорщик царської

армії. Дослідження цього повстання отримало ґрунтовне наукове висвітлення в історіографії, зокрема в праці О. Лисенко, присвяченій аналізу селянських виступів на Чернігівщині [53].

Яким Рябченко походив із села Тупичів Городнянського району та мав досвід участі в революційних подіях і радянських адміністративних структурах. Упродовж 1920-х рр. він обіймав посади голови сільської ради та начальника повітової міліції, а в період НЕПу сформував міцне індивідуальне господарство. Політика колективізації та масового розкуркулення сприяла радикальній переоцінці ним власного досвіду співпраці з радянською владою, що зумовило його перехід до активного спротиву. Рябченко надавав допомогу односельцям у спробах уникнути репресій, зокрема розкуркулення та виселення, що сприяло формуванню навколо нього кола прихильників.

Соціальну базу повстанського руху складали переважно заможні та середні селяни, а також колишні учасники партизанського руху періоду громадянської війни, які втратили ілюзії щодо радянського проєкту. Ідейною основою виступів стало переконання в руйнівному характері колективізації, яка сприймалася як форма нового кріпацтва, а також протест проти податкового тиску й насильницьких хлібозаготівель. Повстанці прагнули змінити аграрну політику держави та відстояти право селян на землю й результати власної праці [53].

Для придушення повстання радянська влада залучила підрозділи внутрішніх військ і міліції, розгорнувши масштабну каральну операцію. Основні сили повстанців зосередилися в лісових масивах, де намагалися організуватися за військовим принципом, створивши роти, взводи та кавалерійський загін. Збройні сутички між повстанцями й каральними загонами тривали майже три тижні та супроводжувалися нападами на об'єкти радянської інфраструктури з метою здобуття зброї та ресурсів.

Вирішальний бій відбувся наприкінці червня 1931 р., коли повстанці зазнали поразки внаслідок військової переваги сил НКВС. Керівника повстання було поранено й заарештовано, а основна частина учасників змушена

відступити або переховуватися. За підсумками репресивних заходів до розстрілу було засуджено 18 осіб, десятки відправлено до концтаборів і на заслання, загалом репресій зазнали понад 170 мешканців регіону.

Окрім Городнянського повстання, у серпні 1931 р. на території Корюківського та Менського районів діяла підпільна організація «Партія вільного козацтва», яка об'єднувала близько 200 осіб. Організація мала чітку структуру, програмні засади та бойовий підрозділ, а її ідеологія поєднувала вимоги соціальної справедливості з ідеєю української державної самостійності. Програмні документи передбачали ліквідацію хлібозаготівель, повернення землі розкуркуленим селянам і створення державного устрою за історичними козацькими зразками.

Активізація діяльності повстанських осередків викликала жорстку реакцію з боку органів ДПУ. Упродовж осені 1931 р. організацію було викрито, а її учасників заарештовано. Загалом за цією справою було засуджено 67 осіб, частину з яких спочатку засудили до вищої міри покарання з подальшою заміною на тривалі терміни ув'язнення в таборах.

Окрему групу антирадянського спротиву становили нелегальні молодіжні та інтелігентські осередки. Зокрема, у 1932 р. органами держбезпеки було викрито групу опозиційно налаштованих комсомольців у селі Будище Городнянського району, які займалися підготовкою програмних матеріалів і листівок українською мовою. У межах так званої справи «мовістів» репресій зазнали сотні осіб, серед яких були представники різних соціальних прошарків, зокрема колишні офіцери, діячі українського руху та інші категорії, визначені владою як «соціально чужі» [53].

Селянські та підпільні антирадянські виступи на Чернігівщині наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. засвідчують глибину соціального конфлікту між державою та селянством і демонструють масштаби спротиву політиці колективізації, що стала одним із ключових чинників подальших масових репресій і трагедії Голодомору.

На території Сумщини активізація руху спротиву безпосередньо пов'язується з початком суцільної колективізації та охоплює також період Голодомору 1932–1933 рр. Архівні документи засвідчують існування підпільних організацій, які діяли в умовах насильницьких соціально-економічних перетворень і не були поодиноким явищем. Найбільш сприятливим ідеологічним середовищем для формування таких осередків виступала інтелігенція, однак підпільна діяльність поширювалася також у студентському, робітничому та селянському середовищах. За надзвичайно складних життєвих обставин ці структури нерідко трансформувалися у збройні повстанські загони. Згідно з офіційними радянськими даними, наведеними В. Плющем, напади на представників комуністичного активу були зафіксовані приблизно у 40 % колгоспів України.

Окремі підпільні осередки переростали у масштабні виступи, які у 1932–1933 рр. мали місце, зокрема, в Охтирському, Тростянецькому, Богодухівському, Великописарівському та інших районах. Про значне повстання під проводом Івана Козлова, що охопило кілька районів сучасної Сумщини й Полтавщини, згадує С. Підгайний. Захопивши разом із повстанцями ешелон із зерном і роздавши його голодуючому населенню, Козлов упродовж двох тижнів фактично здійснював контроль над цими територіями, блокуючи діяльність радянської адміністрації. Лише після арешту й засудження отамана, депортації мешканців кількох населених пунктів до північних регіонів СРСР та знищення окремих сіл радянська влада змогла відновити контроль над регіоном. Відомі також випадки переходу окремих військових підрозділів на бік повстанців, зокрема приєднання 21-го Чернігівського територіального полку до загону Рябченка [17].

Важливу роль у формуванні ідейних засад руху спротиву відігравали представники української церкви – як духовенство, так і миряни. Поразка національно-визвольних змагань і репресивна політика більшовицької влади у 1920-х роках обмежили інституційний вплив церкви, однак не підірвали її морального авторитету серед населення. Осередки опору, що виникали

стихійно або мали організований характер, нерідко знаходили підтримку серед автокефального духовенства, а в окремих випадках священнослужителі безпосередньо долучалися до громадського життя та спротиву. У цьому контексті протидія репресивному режиму виступала не проявом політичної заангажованості, як це трактувалося радянською пропагандою, а формою морального вибору та солідарності з власною громадою і народом у період національної катастрофи.

У Державному архіві Сумської області зберігаються матеріали, що засвідчують діяльність Української повстанської організації на території Кролевецького, Глухівського та інших районів у 1920–1930-х роках. За архівними даними, ця структура підтримувала зв'язки з урядом Української Народної Республіки в еміграції. Одним із найбільш активних осередків організації був підпільний центр у селі Дубовичі (нині територія Кролевецького району), який відігравав помітну роль у координації антирадянського спротиву в регіоні.

Осередок опору на Конотопщині був викритий органами ДПУ у 1930–1931 роках. Матеріали слідства свідчать, що перший підпільний осередок у місті Конотопі було створено ще у 1922 р. з ініціативи Михайла Сердюка, відомого як активного прихильника Української автокефальної православної церкви та голову церковної ради міста. Його діяльність поєднувала релігійно-громадську активність із поширенням ідей національного визволення, що зумовлювало підвищену увагу з боку карально-репресивних органів радянської влади [17].

Програмні вимоги, які висували учасники підпільної організації, мали виразно національно-визвольний і соціально-економічний характер. Серед ключових положень програми декларувалися звільнення України від більшовицького панування, утвердження приватної власності на землю з обмеженням землеволодіння до 25 десятин, гарантування права спадкування землі, зниження податкового тиску та скасування хлібозаготівельної політики, а також забезпечення свободи торгівлі. Сукупність цих вимог відображає

прагнення учасників руху поєднати національне визволення з відновленням традиційних форм господарювання та соціальної справедливості.

Опір колективізації був масовим і охоплював усі соціальні групи сільського населення – заможних селян, середняків і навіть бідняків. Відсутність реальної добровільності змусила радянську владу вдатися до практики примусових виселень противників колгоспного ладу за межі України, зокрема до північних регіонів РРФСР, на Урал і до Сибіру. Формування списків на виселення здійснювалося органами місцевої влади відповідно до встановлених зверху «квот», причому складалися основні та резервні переліки, що забезпечувало виконання планових показників навіть у разі втечі окремих осіб. Виселенню підлягали не лише заможні селяни, а й середняки, бідняки та наймити, яких зараховували до категорії «підкуркульників» за ознаками антиколгоспної поведінки.

Процес примусових виселень відбувався на тлі надмірних планів хлібозаготівель, запроваджених із 1929 р., що змушували одноосібників передавати державі більшу частину виробленого зерна. Це ставило селянські господарства на межу фізичного виживання. Ситуація ускладнювалася хронічним дефіцитом промислових товарів першої необхідності, що фактично паралізувало повсякденне життя сільського населення. Водночас у новостворених колгоспах поширювалися зловживання з боку місцевих керівників, прояви свавілля, незаконні конфіскації житла, худоби та майна, застосування фізичного насильства й системи непомірних штрафів [7].

Загострення соціальної ситуації спричинило швидке зростання протестних настроїв у сільській місцевості, про що регулярно інформували каральні органи. Насильницька колективізація та репресивна політика держави набули такого масштабу, що зачепили інтереси практично кожної селянської родини, внаслідок чого українське село було втягнуте в широкий спектр форм опору. Уже навесні 1930 р. селянські виступи набули масового характеру, хоча переважно залишалися стихійними й не мали єдиного організаційного центру.

Найпоширенішими формами непокори стали мирні акції протесту, колективні зриви зборів з питань колективізації, самовільний розбір «усуспільненого» майна та масові виходи з колгоспів. Вагоме місце посідали так звані «жіночі бунти», що мали емоційно-захисний характер і були спрямовані на збереження родинного господарства. Паралельно поширювалися анонімні листівки та прокламації з погрозами на адресу місцевих активістів.

Упродовж 1930 р. органи Державне політичне управління УРСР зосередило свою діяльність на виявленні осередків селянського невдоволення та ліквідації так званих «куркульських банд». Саме в цьому контексті на Чернігівщині розгорнулася справа «Весна», яка згодом набула масштабів однієї з найбільших репресивних кампаній проти сільського населення регіону. Початково вона стосувалася локальних селянських груп у Борзнянському районі, однак у ході слідства була штучно розширена шляхом отримання примусових «зізнань» про існування розгалуженої підпільної організації.

У матеріалах слідства фігурувала концепція так званого «Лівобережного штабу повстанських військ», який нібито координував діяльність повстанських загонів на всій території Чернігівщини та суміжних регіонів. Керівництво цієї уявної структури приписувалося представникам колишнього офіцера, сільської інтелігенції та заможного селянства. Унаслідок цього було розгорнуто хвилю масових арештів, які охопили десятки населених пунктів області.

Загалом у межах справи «Весна» на Чернігівщині було заарештовано близько тисячі осіб, а загальна кількість репресованих сягнула кількох тисяч. Ця справа стала показовим прикладом використання репресивного апарату для штучного конструювання «контрреволюційної загрози» та придушення будь-яких проявів селянського невдоволення політикою радянської влади, що остаточно зруйнувало потенціал організованого опору на селі напередодні Голодомору [7].

Аграрні трансформації кінця 1920-х – початку 1930-х рр. мали для місцевих громад України, зокрема Сіверщини, глибокі й руйнівні наслідки. Насильницька колективізація та масове розкуркулення призвели до знищення

традиційної соціально-економічної структури села, ліквідації індивідуального селянського господарства й втрати економічної самостійності сільського населення. Репресії, примусові виселення, конфіскації майна та надмірні хлібозаготівлі спричинили різке загострення соціального напруження, що охопило практично всі верстви селянства та підірвало життєздатність місцевих громад.

Масовий і різноманітний за формами селянський спротив засвідчив глибину конфлікту між радянською державою та сільським суспільством. Збройні повстання, підпільна діяльність, стихійні й організовані акції протесту, участь у русі опору представників інтелігенції та духовенства свідчать про неприйняття колективізаційного курсу як економічно й морально неприйняттого. Водночас жорстке придушення спротиву й масштабні репресивні кампанії остаточно зламали потенціал самоорганізації села, створивши передумови для подальшої національної катастрофи – Голодомору 1932–1933 рр.

РОЗДІЛ 2.

ГОЛОД 1932–1933 РР. ЯК НАСЛІДОК СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЙОГО ПРОЯВИ НА СІВЕРЩИНІ

2.1. Політичні чинники виникнення голоду

Голодомор 1932–1933 рр. є однією з найтрагічніших сторінок в історії українського народу. Спричинений і цілеспрямовано реалізований комуністичним режимом, він призвів до масової загибелі мільйонів людей та глибокого підриву соціальних, економічних і духовних засад українського суспільства. Політика розкуркулення, насильницька колективізація, депортації, масштабні репресії, терор і згортання процесів українізації становили взаємопов'язані елементи реалізації комуністичної ідеології та формування тоталітарної державної системи.

Упродовж тривалого часу проблема Голодомору 1932–1933 рр. замовчувалася радянською владою та перебувала під заборонаю в офіційному науковому й публічному дискурсі. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулося суттєве зростання інтересу до дослідження цієї національної трагедії як в Україні, так і за її межами. Голодомору було надано правову й політичну оцінку з боку міжнародних інституцій, органів державної влади України та парламентів низки держав світу. Зокрема, у 1988 р. комісія Конгресу США, а в 1989 р. Міжнародна комісія юристів під керівництвом професора Дж. Сандберга кваліфікували Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу [33, с. 7].

Причини трагедії, що розгорнулася в українському селі на початку 1930-х рр., і дотепер залишаються предметом активних наукових і суспільно-політичних дискусій. У дослідницькому середовищі поширена точка зору, відповідно до якої масовий голод став наслідком форсованої індустріалізації, фінансове забезпечення якої здійснювалося шляхом жорсткої експлуатації

аграрного сектору без урахування соціальних потреб селянства. Водночас низка істориків аргументує, що Й. Сталін та керівництво СРСР цілеспрямовано ініціювали та реалізували політику штучного голоду як інструмент покарання селян за спротив суцільній колективізації. У цілому ж у сучасній історіографії домінує підхід, згідно з яким Голодомор мав антиукраїнську спрямованість і був спрямований проти українців як національної спільноти. Створюючи умови штучного голоду, сталінський режим переслідував комплексну мету: зламати селянський опір і водночас зруйнувати соціальне підґрунтя українського національного руху. Як наголошував британський історик Роберт Конквест у праці «Жнива скорботи», українське селянство зазнало подвійного удару – як соціальна група і як носій національної ідентичності [24].

Керівництво СРСР розглядало голод як цілеспрямований інструмент придушення національного опору. Особливо чітко така позиція простежується в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», ухваленій 14 грудня 1932 р., у період, коли практика терору голодом уже набувала ознак геноцидної політики. Попри формальну спрямованість документа на економічні питання, значне місце в ньому відводилося проблематиці так званого «правильного проведення українізації», що на практиці означало згортання українського культурно-освітнього простору, зокрема ліквідацію українських шкіл на Кубані та масові репресії проти української інтелігенції [36].

Водночас справжні цілі аграрних перетворень залишалися ретельно прихованими, і навіть представники середньої ланки партійно-державного апарату, як правило, не усвідомлювали їхньої суті та загальної стратегічної спрямованості. За таких умов сталінська модель модернізації аграрного сектору була впроваджена раптово й без належного пояснення, що призвело до дезорієнтації та соціальної напруги в селянському середовищі. Наслідки цих трансформацій стали для сільського населення несподіваними й руйнівними, оскільки вони не супроводжувалися ані підготовкою, ані врахуванням реальних умов життя селянства [32, с. 8].

Аналіз усних свідчень осіб, які безпосередньо пережили події колективізації та Голодомору, дозволяє виокремити спільні риси їхнього сприйняття цих процесів. Переважна більшість респондентів пов'язує виникнення голоду з насильницькою колективізацією, розкуркуленням і надмірними хлібозаготівлями, а також із утвердженням на селі влади жорстоких і неконтрольованих активістів. Водночас опитані, як правило, не могли чітко пояснити ідеологічні засади колективізації, її реальних ініціаторів або декларовані позитивні результати, що свідчить про глибоку інформаційну ізоляцію селянства. Таким чином, офіційна теза про «добровільне об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства» постає як ідеологічний конструкт, покликаний приховати справжні цілі партійно-державного курсу.

Зміст цієї політики полягав у повному ігноруванні інтересів селянства та його свідомому принесенні в жертву досягненню стратегічних завдань радянського керівництва. Кінцевою метою було прискорене перетворення СРСР на милітаризовану індустріально-аграрну державу шляхом мобілізації ресурсів села, незалежно від людських втрат і соціальних наслідків. У такому контексті колективізація виступала не як економічна реформа, а як інструмент тотального контролю та примусу, що спричинив одну з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ ст. [32, с. 8].

Причини Голодомору безпосередньо пов'язані з утвердженням диктатури сталінського політичного курсу та діяльністю партійно-державного керівництва СРСР. Радянська влада прагнула остаточно зламати соціальний і моральний опір українського селянства, яке виступало проти насильницького запровадження колективізації та адміністративного тиску. Унаслідок тотального вилучення продовольства, запровадження системи блокади сіл і цілих районів, заборони виїзду за межі Української СРР, а також застосування широкого комплексу репресивних заходів сталінський режим свідомо сформував для населення умови, несумісні з фізичним існуванням. Масштаби цієї трагедії виходять за межі раціонального осмислення, оскільки голод набув характеру масового знищення, залишивши глибокі соціальні, психологічні та

демографічні наслідки, відчутні в українському суспільстві й у наступні десятиліття.

Ключовою метою організації штучного голоду було руйнування соціальної бази опору українського населення комуністичному режиму та встановлення всеосяжного державного контролю над усіма верствами суспільства. Голод використовувався як інструмент примусу й залякування, що мав забезпечити беззастережне підпорядкування населення політичним і економічним вимогам влади [34, с. 91].

У ширшому контексті Український Голодомор постає як елемент багатоступеневої превентивної каральної політики, спрямованої проти української нації загалом, відродження якої розцінювалося радянським керівництвом як загроза єдності та самому існуванню радянської імперської системи. Шляхом штучно створеного голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізичного зменшення питомої частки нації та підриву її визвольного потенціалу. У політиці Комуністичної партії щодо України чітко простежуються два взаємопов'язані вектори: боротьба проти селянства як соціальної групи та цілеспрямований наступ на місцеве населення і його національну самосвідомість.

Історик Володимир Греченко, узагальнюючи наукові підходи до проблеми, окреслює ключові інтерпретації причин Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, в історіографії виокремлюють кілька основних позицій: по-перше, трактування голоду як наслідку надмірних хлібозаготівель і репресивної політики продрозкладки; по-друге, розуміння Голодомору як цілеспрямовано спланованого та штучно створеного явища, покликаного забезпечити утвердження суцільної колективізації та зламати опір селянства; по-третє, інтерпретацію Голодомору як складової державної політики геноциду проти українського народу, спрямованої на придушення «українського буржуазного націоналізму». Водночас дослідник наголошує, що сам факт реалізації Голодомору був безпосередньо зумовлений відсутністю в Україні реального

державного суверенітету, оскільки за умов незалежності та самостійного політичного розвитку подібна трагедія була б неможливою [37].

Голод 1932–1933 рр. в Україні не був наслідком стихійних лих, неврожаю чи посухи. Продовольчі ресурси в республіці на той час існували в достатніх обсягах, однак вилучалися державою для інших цілей. Радянський уряд здійснював масштабний експорт зерна за кордон, водночас в Україні безперервно працювали спиртові заводи, які переробляли зерно й картоплю на спирт та горілку, призначені, зокрема, для зовнішнього продажу. У 1932 р. з території України було експортовано 1,72 млн тонн зерна, а в 1933 р. – 1,68 млн тонн. Обсяги цього експорту були цілком достатніми для запобігання масовій смертності, що свідчить про свідомий характер політики, реалізованої радянською владою щодо українського населення [4, с. 5].

Голод подавався правлячим режимом як каральний захід, спрямований проти українського населення. Формальним приводом для застосування репресивних дій стало невиконання значною частиною колгоспів державних планів хлібозаготівель. Планові показники, встановлені сталінським керівництвом, були економічно необґрунтованими та фактично непосильними для більшості селянських господарств. Реалізація директив щодо примусового вилучення зерна призвела до масового голоду, який прирік мільйони людей на загибель.

Голод 1932–1933 рр. мав виключно штучний характер і не був зумовлений природними катаклізмами, воєнними діями чи іншими зовнішніми чинниками. Його виникнення стало прямим наслідком цілеспрямованої політики більшовицької влади, що використовувала продовольчі ресурси як інструмент політичного тиску та примусу. У цьому контексті голод слід розглядати як свідомо організований механізм масового насильства [34, с. 92].

У науковій літературі обґрунтовується теза про штучний характер голоду 1932–1933 рр., зокрема у працях В. Голубничого (за псевдонімом Голуб), який наголошує, що радянське керівництво мало реальні можливості запобігти катастрофі, однак свідомо не скористалося ними. Зниження планів

хлібозаготівель та корекція темпів індустріалізації могли б істотно послабити або повністю усунути продовольчу кризу, проте ці кроки не були здійснені. На користь цієї позиції дослідник наводить низку фактів, що засвідчують наявність у влади необхідних ресурсів для подолання голоду: вже навесні 1933 р. в Україну було спрямовано значні обсяги сільськогосподарської техніки, посівні площі зросли порівняно з попереднім роком більш ніж на два мільйони гектарів, республіка отримала велику насінневу позику з центру, а рівень втрат під час жнив істотно зменшився завдяки механізації. Сукупність цих заходів свідчить про те, що продовольча криза не була наслідком виключно об'єктивних чинників [6, с. 6–7].

Вирішальним аргументом на користь політичної зумовленості голоду є припинення масового голодування після суттєвого скорочення плану хлібозаготівель у 1934 р. При цьому врожай того року був навіть нижчим, ніж у 1932 р., однак це не призвело до повторення катастрофи. Така динаміка переконливо демонструє, що ключову роль у виникненні голоду відігравали не природно-кліматичні умови, а механізми радянської економічної системи та пріоритети партійного керівництва [50, с. 243].

Причини голоду, таким чином, слід шукати у самій логіці функціонування сталінської моделі управління та її політичних цілях. Однією з них було придушення опору українського селянства, яке розглядалося владою як соціально небезпечна та потенційно ворожа сила. Риторика та практики представників партійної номенклатури засвідчують сприйняття подій початку 1930-х рр. як своєрідної війни за встановлення повного контролю над українськими територіями, продовольчими ресурсами та трудовим потенціалом села. Українське селянство зазнавало системного тиску, що проявлявся у вилученні землі й продовольства, застосуванні репресій, терору та фізичного знищення.

Зміст і спрямованість радянської політики свідчать про її антиукраїнський характер і націленість на підрив основ національної самостійності. Сталінське керівництво розглядало голод як засіб боротьби з

українським національним рухом, ототожнюючи соціально-економічні перетворення з необхідністю знищення його соціальної опори. Колективізація в Україні трактувалася як інструмент ліквідації індивідуального селянського господарства, що сприймалося владою як підґрунтя української національної самосвідомості.

У донесенні італійського консула Сержіо Граденіго з Харкова від 31 травня 1933 р. наголошується, що дії радянської влади на українському селі мали не лише економічний, а й виразний етнополітичний характер. Представники місцевих органів державної безпеки розглядали українське селянство як так званий «етнографічний матеріал», який підлягав заміні, що свідчить про цинічне сприйняття людських втрат як прийнятного інструменту політики. Шляхом масштабних і безжальних конфіскацій продовольства московський уряд створив у сільській місцевості України умови повної відсутності засобів до існування, що виходило за межі звичайного голоду. На підставі спостережуваних процесів консул робив висновок, що наслідком цієї катастрофи стане колонізація України переважно російським населенням, що неминуче призведе до зміни її етнографічного складу [3, с. 5].

У звіті Генерального консульства Німеччини в Харкові від 26 січня 1934 р. підкреслюється, що протягом менш ніж одного року діяльність П. Постишева сприяла суттєвому зміцненню радянської влади в Україні, досягнутому ціною масових людських жертв унаслідок голоду. У документі зазначалося, що такими методами було зруйновано організований національний рух і усунуто загрозу для радянської системи на тривалий і невизначений період. У результаті цього радянське керівництво вважало «національне питання» в Україні розв'язаним у спосіб, який відповідав їхньому баченню державної стабільності та політичного контролю [3, с. 5].

Політика терору не обмежувалася виключно економічними заходами. Як зазначають дослідники, наприкінці 1932 р. партійне керівництво ухвалило рішення, яке поєднувало вимогу безумовного виконання хлібозаготівельних планів із згортанням політики українізації. Відповідальність за голод

перекладалася на уявних внутрішніх ворогів, насамперед представників українського національного руху, що стало підґрунтям для масштабних репресій у різних сферах суспільного життя. Такий підхід сприяв формуванню офіційного нарративу, який заперечував сам факт штучно організованого голоду.

Саме цими обставинами пояснюється тривале невизнання Голодомору радянською, а згодом і російською владою. Відсутність відкритої статистики та доступних емпіричних даних істотно ускладнила об'єктивну оцінку масштабів трагедії. Водночас навіть за умов дефіциту джерел дослідники мають змогу реконструювати наслідки голоду на підставі непрямих показників, насамперед матеріалів переписів населення. Аналіз офіційних демографічних даних УРСР за 1930-ті рр. дозволяє дійти висновку про багатомільйонні людські втрати, які є прямим наслідком реалізації політики голоду як інструменту державного примусу [50, с. 243].

Реалізація політики влади передбачала фізичне усунення реальних і уявних «ворогів» режиму – як соціальних, так і національних. Терор, зокрема терор голодом, став ключовим аргументом у досягненні політичних цілей сталінського керівництва. Україна при цьому виступала основним простором апробації репресивних практик, спрямованих на «вирішення національного питання» та забезпечення прискореної індустріалізації шляхом тотального підпорядкування населення державній владі.

З огляду на спрямованість колективізаційної політики на розкуркулення, тобто усунення, у тому числі шляхом фізичного знищення, найбільш продуктивних і економічно самостійних сільськогосподарських виробників, можна дійти висновку, що, попри деклароване прагнення до зростання експортного потенціалу, пріоритетом радянської влади було не формування ефективної моделі аграрного господарства. Натомість основна увага зосереджувалася на придушенні соціального опору з боку найбільш організованого та незалежного прошарку селянства, а також на його підпорядкуванні й трансформації у контрольовану та дешеву робочу силу.

Поневолення селянства набуло характеру системного економічного механізму експлуатації села в інтересах держави, що полягав у примусовому вилученні продовольства у фактично безоплатному режимі та в дедалі зростаючих обсягах. Унаслідок цього українські селяни, які протягом століть забезпечували продовольчу самодостатність власних господарств, внутрішнього ринку й формували основу аграрного експорту, були позбавлені будь-яких продовольчих резервів, що створило передумови для масового голоду [50, с. 250].

Після завершення колективізації партійно-державний апарат зосередив у своїх руках повний економічний контроль над основними ресурсами країни та мав можливості для запобігання продовольчій катастрофі. Проте замість пом'якшення політики було посилено тиск на селянство шляхом вилучення останніх харчових запасів. Одночасне багаторазове зростання обсягів експорту зерна засвідчує, що голод був не стихійним наслідком економічних труднощів, а свідомо використаним інструментом політичного домінування та утримання влади більшовицьким режимом.

Узагальнення матеріалів підрозділу дає підстави стверджувати, що Голодомор 1932–1933 рр. був прямим наслідком цілеспрямованої сталінської політики, спрямованої на утвердження тоталітарного контролю та придушення будь-яких форм соціального й національного спротиву. Комплекс політичних чинників – насильницька колективізація, розкуркулення, репресивні хлібозаготівлі, блокада сіл, обмеження свободи пересування та згортання українізації – сформував умови, несумісні з фізичним існуванням значної частини українського селянства. За таких обставин голод виступав не побічним ефектом економічних перетворень, а усвідомлено застосованим інструментом державної політики, покликаним зламати соціальну основу українського суспільства й ліквідувати потенційні осередки опору радянському режиму.

Аналіз політичних рішень, свідчень очевидців і позицій сучасної історіографії дозволяє розглядати Голодомор як складову ширшої антиукраїнської стратегії радянського керівництва, спрямованої на підри-

національної самосвідомості та демографічного потенціалу українського народу. Події 1932–1933 рр. засвідчили відсутність у України реальних механізмів політичного самозахисту в умовах втрати державного суверенітету, що зробило можливим застосування масового насильства з боку центру. Таким чином, Голодомор постає не лише як гуманітарна катастрофа, а й як цілеспрямований акт державного терору, наслідки якого мали довготривалий вплив на соціальну структуру, національний розвиток і історичну пам'ять українського суспільства.

2.2. Прояви та перебіг Голодомору в населених пунктах Сіверського регіону

Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині мав свої регіональні особливості, які визначалися соціально-економічною структурою краю, адміністративно-територіальним устроєм та практиками реалізації сталінської політики на місцях. Аналіз проявів і перебігу голоду в окремих населених пунктах Сіверського регіону дає змогу простежити конкретні механізми насильницького вилучення продовольства, масштаби людських втрат і форми повсякденного виживання населення. Звернення до локальної історії дозволяє поглибити розуміння Голодомору як цілеспрямованого злочину проти українського селянства та відтворити трагедію через долі окремих громад і родин.

Сіверщина (в основному землі нинішньої Чернігівщини) історично не належала до регіонів із високою врожайністю зернових культур, що зумовлювало домінування у структурі місцевого сільського господарства картоплярства, льонарства, буряківництва, вирощування технічних культур, а також розвитку тваринництва. За цих умов установлені радянською владою плани хлібозаготівель були економічно необґрунтованими, унаслідок чого в 1932 р. область виконала їх лише на 64 %. Показники залучення селянських господарств до колективізації також залишалися порівняно низькими й становили близько 47 % [11].

Невиконання хлібозаготівельних завдань і відставання темпів колективізації стали підставою для застосування репресивних заходів з боку більшовицького режиму, що призвело до розгортання на території регіону політики, відомої в історіографії як Голодомор 1932–1933 рр. Попри відсутність точних статистичних даних щодо кількості загиблих, дослідники сходяться на тому, що йдеться про мільйони жертв. Водночас надзвичайно важливим джерелом реконструкції подій стали свідчення очевидців трагедії, зафіксовані як в Україні, так і в еміграційному середовищі, які дали змогу історикам відтворити об'єктивну картину масового винищення українського населення.

Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині є цінним джерелом усної історії, що дозволяє реконструювати повсякденний досвід селян у умовах масового голоду. Наведені свідчення відображають стратегії виживання, масштаби смертності та соціальні контрасти в межах окремих населених пунктів регіону.

Свідчення Мотрони Авраменко (1917 р. н.), Марії Мажуги (1917 р. н.) та Олександра Позняка (1921 р. н.) із с. Петруші фіксують тотальний характер голоду та участь місцевого керівництва колгоспу у неформальній допомозі населенню. Зокрема, згадується голова колгоспу Василь Дорошенко, який таємно видавав людям синій люпин із колгоспної комори, що свідчить про спроби окремих посадовців пом'якшити наслідки продовольчої катастрофи [47, с. 38].

У спогадах жителів с. Петруші докладно описано харчові стратегії виживання: вживання кропиви, щавлю, вересу, гнилої картоплі, суцвіть акації та квітів білої конюшини. Мотрона Авраменко та Марія Мажуга також наводять імена померлих від голоду односельців – Дениса Позняка, Івана Мажуги, а також двох членів родини Титенків, що дозволяє персоніфікувати масштаби втрат і використати свідчення для мікроісторичного аналізу.

Свідчення Марії Вітченко (1927 р. н., с. Петруші) доповнюють картину поширення голоду прикладами дрібних крадіжок харчів як вимушеної форми

виживання. Вона згадує, що змушена була викрадати вимочений люпин у сусіда Степана Вітченка, а також повідомляє про смерть молодої жінки Ольги Руденок, що підтверджує високий рівень смертності серед молодого працездатного населення [43, с. 38].

У спогадах Марії Глушенок (1923 р. н., с. Кислі) зафіксовано практику обміну останнього одягу на хліб у Західній Україні та Білорусі, а також поїздки на станцію Голубичі по «кирщини» – картопляні відходи [44, с. 38]. Ці свідчення демонструють вихід селян за межі локального простору в пошуках їжі та формування трансрегіональних стратегій виживання.

Очевидиця Марія Йовенко (1925 р. н., с. Бахани) підкреслює вирішальну роль лісу Чикаловка як джерела харчування. Збір заячих бурячків, ведмежої цибульки та дикорослих трав дозволив частині населення уникнути смерті, хоча люди масово страждали від виснаження та набряків [45, с. 40]. Аналогічну роль навколишнього природного середовища відзначає Василь Мажуга (1925 р. н., с. Сенюки), який детально описує поїздки до сіл Довгуни і Голубівка за гнилою картоплею та переправи через Дніпро до Білорусі, де працював крохмальний завод [49, с. 40].

Спогади з с. Кротинь, зафіксовані Марією Лисенко, розкривають репресивний вимір Голодомору. Вона наводить конкретні приклади засудження селян на три роки ув'язнення за привласнення кількох бульб картоплі чи 8 кг ячменю, а також згадує покарання голови колгоспу Ланька, що ілюструє дію каральної системи навіть щодо представників місцевої влади [46, с. 39].

Водночас свідчення Володимира Луцає (1927 р. н., с. Петруші) та Надії Луцає (1924 р. н., с. Петруші) відображають соціальну диференціацію умов виживання. Родина Надії Луцає уникла голоду завдяки роботі батька директором заготзерна на станції Голубичі та отриманню пайка, що контрастує з трагедією опухлого хлопчика, згаданого Володимиром Луцаєм, який помер після спроби втамувати голод яблуками [48, с. 39-40].

Наведені спогади жителів сіл Чернігівщини свідчать про повсюдний характер Голодомору на Сіверщині, масове використання сурогатної їжі,

високий рівень смертності та вирішальну роль природного середовища і неформальних практик у збереженні життя. Конкретні приклади родин Авраменків, Мажуг, Луцаїв, Позняків і Лисенків демонструють соціальну нерівність умов виживання та репресивну сутність державної політики, яка поглиблювала гуманітарну катастрофу.

Лист колгоспника П.Ф. Дрозда з Чернігівщини до газети «Колгоспне село» є важливим джерелом особового походження, що відображає реальні соціально-економічні наслідки прискореної колективізації на місцевому рівні. Документ фіксує кризові явища в діяльності колгоспів-гігантів у період Голодомору 1932–1933 рр. та демонструє внутрішні суперечності радянської аграрної політики [25].

У листі автор описує процес трансформації невеликого колгоспу, створеного у 1931 р., у масштабне господарство внаслідок масового й примусового залучення індивідуальних селянських господарств у 1932–1933 рр. Якщо на початковому етапі колгосп функціонував відносно стабільно, то різке зростання кількості господарств навесні 1933 р. призвело до погіршення матеріального становища та організаційного хаосу. Особливу увагу П.Ф. Дрозд звертає на те, що нові члени колгоспу вступали без насінневого фонду, фуражу та навіть разом із непрацездатними членами родин, що значно ускладнювало проведення весняної посівної кампанії. Колгосп змушений був засівати площі за умов гострої нестачі ресурсів, а забезпечення нововступивших господарств насінням картоплі здійснювалося лише частково й у мінімальних обсягах.

Автор листа наголошує на ще одній критичній проблемі – приєднанні до колгоспу господарств, які не мали жодних посівів, але водночас зобов'язувалися виконувати плани хлібозаготівель. У результаті основний тягар державних зобов'язань покладався на вже засіяні площі колгоспу, що створювало загрозу його повного економічного виснаження.

Лист має форму звернення з проханням про роз'яснення та «пораду», однак між рядками простежується критичне осмислення абсурдності ситуації,

спричиненої політикою суцільної колективізації. Автор фактично ставить під сумнів можливість виконання державних вимог за наявних умов, що свідчить про зростання напруження й дезорієнтації серед селянства.

Лист П.Ф. Дрозда є показовим свідченням деструктивного впливу прискореної колективізації та створення колгоспів-гігантів на аграрне виробництво Сіверщини в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Документ демонструє, що адміністративно-командні методи залучення селян до колгоспів без урахування їхніх реальних ресурсів призводили до організаційної кризи, нестачі насіння й фуражу та загального занепаду господарств.

Водночас джерело розкриває внутрішні суперечності радянської хлібозаготівельної політики, за якої економічно неспроможні колгоспи змушені були виконувати завищені плани за рахунок уже виснажених виробничих ресурсів. Це дозволяє розглядати лист як важливе історичне свідчення повсякденного досвіду селянства та механізмів поглиблення голодної катастрофи на регіональному рівні.

Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр., зафіксовані в різних населених пунктах Чернігівщини, дозволяють відтворити повсякденні практики виживання населення в умовах масового голоду. Особливу цінність мають персональні спогади, що конкретизують просторові та соціальні виміри трагедії.

М.Я. Погорілка з м. Ічня Чернігівської області описує масовий наплив селян із навколишніх сіл до місцевої гуральні з метою здобуття будь-якої їжі. Люди збиралися біля ям, куди зливали брагу, і з осаду виловлювали зерно; навіть діти ставали свідками сцен, коли виснажені літні чоловіки, ледь пересуваючись, тягнули до станції клунки з мокрим зерном, з якого стікала бражна рідина [11].

Тамара Демченко у своїх дослідженнях наголошує, що наявність спиртзаводів у деяких місцевостях сприяла виживанню частини населення. Зокрема, поблизу спиртзаводу біля с. Чемер відходи зливалися у спеціальні канали, де в теплу пору з'являлися черви; люди збирали ці відходи разом із

просоченою землею, яку виварювали, вживаючи отриману рідину, не зважаючи на її санітарний стан.

Дослідниця також зазначає, що в умовах крайнього виснаження населення вживало практично будь-яку живність: комах, дрібних гризунів, плазунів, земноводних, а також домашніх тварин. Діти шукали пташині гнізда під стріхами та на деревах, а знайдені яйця смажили на воді без солі [11].

У книзі «Їдло-33-го» наведено спогад М.С. Пуда із с. Вільшане Чернігівської області, в якому зафіксовано випадки полювання на їжаків і ховрахів як на єдине доступне джерело м'яса. Навіть незначна за розмірами здобич набувала життєво важливого значення в умовах повної відсутності продовольства [19].

Окрім тваринної їжі, широко використовувалися дикорослі та залишки сільськогосподарських культур: щавель, лобода, колоски, полова, гнила картопля, яку викопували з мерзлої землі, а також буряки. За спостереженнями Тамари Демченко, найгострішим голод ставав навесні, коли з'являлася перша зелень, і люди починали масово вживати траву та листя дерев; придатним для споживання виявилось переважно листя липи, тоді як інші породи спричиняли погіршення самопочуття.

Петро Бородавка з с. Нова Басань Бобровицького району згадував, що навесні 1933 р. населення харчувалося молодим листям і травою, що викликало сильні фізичні страждання, а в селах не залишилося жодної живої тварини, включно з гризунами. Аналогічні свідчення наводить Олександр Милько з с. Вишеньки Коропського району, зазначаючи, що діти вживали дикі рослини, а дерева в 1933 р. залишалися без листя, оскільки люди масово знімали його для приготування примітивної їжі [4].

Свідчення очевидців є важливим джерелом для реконструкції повсякденного досвіду населення Сіверщини в роки Голодомору 1932–1933 рр. Вони дозволяють простежити стратегії виживання, масштаби соціального лиха та морально-психологічні наслідки трагедії на локальному рівні.

Гончарова Надія Герасимівна, 1924 р. народження, жителька с. Боровичі, у період голоду була підлітком і проживала в родині з п'яти осіб. Виживанню сім'ї значною мірою сприяла наявність корови, а також збирання дикорослих рослин, зокрема щавлю. Родина змушена була долати значні відстані – до семи кілометрів – у пошуках гнилої картоплі, збирання якої часто заборонялося [38, с. 139].

Порівнюючи власне становище з іншими мешканцями села, вона відзначала, що багатодітні родини, зокрема з вісьмома членами, перебували у ще критичнішому стані: діти страждали від набряків, а дорослі не мали засобів для порятунку. Полегшення настало лише навесні, коли з'явилася можливість вживати лугову цибулю, часник та аїр, що тимчасово зменшило гостроту голоду.

Кірієнко Надія Тимофіївна, 1928 р. народження, жителька с. Журавка, згадувала, що важкі умови виживання частково компенсувалися ресурсами лугу. Насіння щавлю використовували для приготування сурогатного хліба, який споживали разом із гнилою або висушеною картоплею, зібраною на полях. Зібрані продукти нерідко відбирали, однак, попри ризик, люди продовжували таємно добувати їжу, переважно вночі. У родині з семи осіб важливу роль відіграло й утримання поросяти, забій якого здійснили приховано; м'ясо зберігали в землі та використовували поступово. Додатковими джерелами харчування були річкові ракушки, колоски, зібрані потай на полях, що в сукупності дозволило родині вижити в умовах голоду [40, с. 140].

Шерстюк Надія Вікторівна, 1926 р. народження, жителька с. Коротченкове, на початку голоду була дитиною і проживала з батьками та бабусею, яка згодом померла від виснаження. У пошуках засобів існування родина вдавалася до крайніх форм виживання: вживали в їжу домашніх і дрібних тварин, збирали на полях залишки гнилої картоплі та полову, з якої відбирали рештки зерна, ловили жаб на болотах і збирали залишки лугової цибулі [41, с. 162–163].

Батько, працюючи в колгоспі, отримував пайок хліба, який ділив між усіма членами сім'ї. Водночас вона фіксувала випадки насильницьких вилучень зерна в селі, що супроводжувалися вбивствами непокірних. Значною була й кількість жебраків, серед яких траплялися навіть трирічні діти, які, отримавши шматок хліба, одразу його з'їдали, не залишаючи жодної крихти.

Даниленко Наталія Трофимівна, 1922 р. народження, уродженка с. Остроушки Шосткинського району, нині мешканка м. Шостка, походила з багатодітної родини, до якої входили дідусь, батьки та четверо сестер. Дорослі працювали в колгоспі, а додатковими чинниками виживання були рибальство на р. Віть, утримання корови та самостійне випікання хліба із суміші кінського щавлю, картопляних очисток, липового цвіту, різних трав і невеликої кількості борошна. Супи готували з лугової цибулі та щавлю з додаванням картоплі, що забезпечувало мінімальний рівень харчування у 1932–1933 рр. [39, с. 163–164].

Вона також згадувала масовий рух голодуючих з південних регіонів, які обмінювали домашні речі на продукти, та численні випадки смерті самотніх людей у селі. У родині практикували розподіл хліба на рівні частини між усіма, що формувало у дітей гостре відчуття нестачі їжі та усвідомлення моральних норм виживання в умовах крайнього голоду.

Вагомою специфікою Голодомору в Чернігівській області є зафіксований у джерелах факт масового голодування не лише сільського населення, а й робітників та службовців, які проживали у численних містечках і малих міських поселеннях регіону. Це значною мірою зумовлювалося слабким рівнем індустріального розвитку краю, що, своєю чергою, призводило до відсутності належної уваги з боку центральних органів влади до забезпечення населення навіть мінімальними продовольчими ресурсами. Водночас у ряді районних центрів, зокрема в Ніжині, здійснювалося створення колгоспів, що супроводжувалося розкуркуленням і суцільним вилученням харчових запасів. Соціально-економічне становище приміських колгоспників було вкрай тяжким: трудодні не оплачувалися, а матеріальні умови життя характеризувалися крайньою нужденністю [32, с. 23].

Суттєво погіршило становище населення Сіверщини після застосування до них практики занесення на так звані «чорні дошки» за невиконання планів хлібозаготівель. У трактуванні Л. Кагановича «чорна дошка» означала комплекс жорстких каральних заходів: господарства, села чи колгоспи, занесені до цього списку, оточувалися збройними загонами, з них вилучалися всі продовольчі й насіннєві запаси, заборонялася торгівля та припинявся завіз будь-яких товарів. Фактично застосування такого режиму створювало умови, несумісні з виживанням населення, і прирікало мешканців цих населених пунктів на голодну смерть [33, с. 22].

На загальноукраїнському рівні практика «чорних дошок» була узаконена постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 18 листопада 1932 р. У листі ЦК КП(б)У до Центрального Комітету ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. С. Косіор повідомляв, що згідно з постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня на «чорну дошку» було занесено шість великих сіл, а на рівні областей – близько 400 колгоспів. Надалі, рішеннями місцевих партійних органів, цей перелік систематично розширювався, і наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. «чорні дошки» функціонували майже в кожному районі.

Блокадний режим щодо територій було запроваджено у грудні 1932 р. і формально скасовано наприкінці лютого 1933 р. Особливу джерельну цінність має постанова Чернігівського облоргкомітету від 20 лютого 1933 р. «Про зняття репресій та поновлення завозу краму на село», прийнята на виконання рішення РНК УСРР від 14 лютого 1933 р. У документі йшлося про відновлення постачання товарів до районів Роменського, Прилуцького, Бобровицького, Великобубнівського, Носівського, Остерського, Буринського та Олишівського, куди раніше було припинено завіз краму через зрив хлібозаготівель. Постанова була підписана головою облоргкомітету М.А. Голубятніковим і тимчасово виконуючим обов'язки секретаря облпрофради Шахраєм.

Водночас практика застосування «чорних дошок» не припинилася: вже 9 березня 1933 р. повідомлялося про занесення до цього переліку Козелецького району. Попри й без того вкрай обмежений асортимент сільських і містечкових

крамниць, населення фактично позбавляли найнеобхідніших товарів повсякденного вжитку – солі, сірників, гасу, мила. Особливо відчутним для голодуючих був дефіцит солі, що неодноразово фіксується у свідченнях очевидців [32, с. 24].

До «чорних дощок» потрапляли також райони, які не виконали плани зі задачі картоплі. Так, постановою РНК УСРР від 1 грудня 1932 р. було заборонено торгівлю картоплею в Корюківському, Ніжинському, Ріпкинському, Бахмацькому, Куликівському, Березнянському, Носівському, Олишівському, Варвинському та Бобровицькому районах Чернігівської області. Оскільки значна частина селян пов'язувала шанси на виживання саме з картоплею і намагалася зберегти «другий хліб», у січні 1933 р. дію заборони було поширено ще на сім районів: Буринський, Іваницький, Понорницький, Прилуцький, Кролевецький, Городнянський і Сновський. У підсумку в дев'ятнадцяти районах області було заборонено продаж картоплі на базарах, що мало вкрай негативні наслідки для продовольчого забезпечення робітників і службовців [32, с. 24].

На території Сумщини поняття «чорних дощок» вперше зафіксоване навесні 1930 р., коли в ході колективізації дев'ятьох членів Великосамбірської сільської ради колишнього Жовтневого району за відмову вступати до колгоспу було виключено зі складу сільради, а їхні прізвища внесено на «чорну дошку», що означало оголошення їм бойкоту з боку колгоспників. На початковому етапі така практика мала радше характер морального тиску, ніж системи репресій у тому значенні, яке згодом було закладене в поняття «чорна дошка» керівництвом ВКП(б) [33, с. 22].

На території Сумщини до «чорних дощок» були занесені, зокрема, с. Чернацьке Середино-Будського району; с. Івот, Чуйківка, Шатрище, Прокопівка, Каліївка, Ображіївка Шосткинського району; два колгоспи Буринського району; п'ять колгоспів Боромлянської сільської ради Тростянецького району; с. Герасимівка Роменського району; хутір Гарбарі Лебединського району. Інформація про застосування цих репресивних заходів

регулярно публікувалася на сторінках районної преси, зокрема в газетах «Зоря» (Шостка), «Коллективіст Буринщини» (Буринь), «Коллективіст-Ударник» (Недригайлів), «Комуна» (Конотоп), «Ленинский путь» (Путивль), «Радянське життя» (Ромни) та інших [33, с. 22].

До колгоспів і населених пунктів, які опинялися в режимі «чорної дошки», застосовувався широкий спектр додаткових заходів тиску. Серед них важливе місце посідали економічні санкції, зокрема з боку філій Державного банку СРСР: припинялося будь-яке кредитування, здійснювалося примусове стягнення раніше наданих позик, що остаточно позбавляло селян можливостей для господарського виживання.

Найгострішою проблемою залишалася критична нестача хліба. Навіть в обласному центрі спостерігалися системні перебої з його постачанням, що визнавалося й офіційною пресою. У січні 1933 р. газета «Більшовик» повідомляла про регулярні затримки у видачі хліба в крамницях робітничої кооперації на два–три дні без компенсації за попередній період. У липні того ж року видання констатувало, що хлібні черги стали постійним елементом роботи міського робкоопу, а в листопаді піддало критиці діяльність хлібозаводу, який систематично не виконував виробничі плани та випускав продукцію низької якості.

Про справжню кризу хлібопостачання жителів Чернігова та інших міст області свідчить постанова Чернігівського обкому КП(б)У від 14 червня 1933 р., у якій зазначалося про зрив забезпечення області хлібом на червень і загрозу постачання робітничого населення. У зв'язку з цим обком звертався до ЦК КП(б)У з проханням збільшити обсяги централізованих фондів для Чернігівської області на 200 тонн хліба [32, с. 24].

Попри масове зубожіння населення, у містах у період Голодомору функціонували так звані крамниці «Торгзіну» – спеціалізовані торговельні заклади «для торгівлі з іноземцями», які фактично перетворилися на механізм вилучення у населення золота та інших цінностей в обмін на продукти харчування. Уявлення про реальний характер діяльності цієї інституції дають

спогади уродженця с. Хортиця Варвинського району, у майбутньому заслуженого вчителя України М. Неліна. У чотирнадцятирічному віці він вирушив до Прилук із метою обміняти материнські золоті прикраси на харчі, ставши безпосереднім свідком крайнього виснаження та смертності людей, які скупчувалися на базарах і біля входів до «Торгзіну» в надії врятуватися від голоду.

Очікування доступу до магазину супроводжувалося багатоденним перебуванням у чергах, ночівлями просто неба та постійним ризиком залишитися без мінімального шансу на отримання продуктів. Стихійно сформовані черги жорстко регламентувалися адміністрацією, яка обмежувала кількість допущених покупців. Лише після повторних спроб і тривалого очікування М. Нелін зміг передати приймальнику золоті речі – хрестик, сережки й обручку, за які йому було видано ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Отримані продукти він змушений був споживати безпосередньо на вулиці біля приміщення магазину, що свідчить про крайній ступінь голоду та фізичного виснаження [32, с. 25].

Масштаби діяльності «Торгзіну» в Чернігівській області швидко зростали: станом на 1 січня 1933 р. тут функціонувало п'ять таких крамниць, а вже на 1 липня того ж року – двадцять. Фінансові показники засвідчують інтенсивність вилучення у населення цінностей: упродовж першого кварталу 1933 р. мешканці області здали золота й валюти на суму 240 тис. крб., у другому кварталі – на 505 тис. крб. Хоч у третьому кварталі зафіксовано певне зниження обсягів, загалом за дев'ять місяців населення передало коштовностей на понад 1 млн крб., що свідчить про системний характер цього процесу.

Показовими є й дані про пайкове забезпечення працівників «Торгзіну», яке різко контрастувало з умовами існування голодуючого населення. Зокрема, продавці Ніжинського «Торгзіну» щомісяця отримували 2,5 кг вершкового масла, 1,4 кг ковбаси та 3,5 кг оселедців. Водночас у джерелах зафіксовано численні зловживання з боку персоналу, який наживався на відчаї людей, змушених розплачуватися золотом за незначні обсяги продовольства. Таким

чином, система «Торгзіну» виступала не лише інструментом економічної експлуатації, а й одним із чинників поглиблення соціальної несправедливості в умовах Голодомору.

Пряма відповідальність за виникнення голоду, пов'язані з ним масові страждання, людські втрати та значні економічні збитки беззаперечно покладається на керівництво СРСР та підпорядкований йому виконавський апарат. Як зазначав М. Попович, замовчування факту голоду було органічною складовою московської аграрної політики: її провідники, усвідомлюючи наслідки власних рішень, публічно не визнавали наявності катастрофи, водночас чітко артикулюючи партійні настанови. Аналізуючи типові публічні позиції А. Яковлєва, М. Хатаєвича та С. Косіора, дослідник дійшов висновку, що фанатична відданість ідеологічним цілям і готовність пожертвувати життям цілих поколінь пояснюють виняткову жорстокість представників «старого більшовицького гарту», які стали активними провідниками сталінського курсу. Водночас над усією системою ухвалення рішень незаперечно домінувала постать Й. Сталіна як головного ідеолога й організатора цієї політики.

Цілі державної влади та інтереси населення в цей період принципово не збігалися: керівництво прагнуло будь-якою ціною забезпечити формальне виконання показників суцільної колективізації та планів хлібозаготівель, тоді як для селян пріоритетом залишалося елементарне фізичне виживання. У умовах голоду, господарського занепаду, адміністративного безладдя та масового свавілля завершення колективізації стало можливим лише у червні 1934 р., коли в області було усупільнено понад 70 % селянських господарств і близько 77 % посівних площ [12, с. 57].

Найінтенсивніша фаза колективізаційних заходів припала на період від кінця 1932 р. до середини 1934 р., тобто саме на той час, коли на Чернігівщині, як і на всій території України, розгортався масовий голод. Це дозволяє виокремити ключову особливість Голодомору в новоутвореній області: тут процеси колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель і власне голод повністю збіглися в часі. Хоча для України загалом зазначені елементи партійно-

державної аграрної політики були тісно взаємопов'язані хронологічно, саме в цьому регіоні їх одночасний перебіг набув найбільш концентрованого й руйнівного характеру.

Аналіз проявів і перебігу Голодомору 1932–1933 рр. у населених пунктах Сіверського регіону переконливо засвідчує, що трагедія мала системний і всеохоплюючий характер, зумовлений не природними чинниками, а цілеспрямованою політикою радянської влади. Невідповідність хлібозаготівельних планів реальним економічним можливостям краю, низький рівень залучення селян до колективізації та слабка аграрна спеціалізація регіону стали підставою для застосування репресивних механізмів, які безпосередньо спричинили масове голодування населення.

Локальні свідчення очевидців із сіл і містечок Чернігівщини дають змогу реконструювати повсякденний досвід виживання в умовах продовольчої катастрофи та конкретизувати масштаби людських втрат. Вони фіксують масове використання сурогатної їжі, поширення крайніх форм адаптації, соціальну диференціацію доступу до ресурсів, а також роль природного середовища й неформальних практик у збереженні життя. Персоніфіковані приклади окремих родин і громад перетворюють статистичні оцінки на мікроісторичний вимір трагедії, наочно демонструючи її гуманітарні та морально-психологічні наслідки.

Важливе місце у структурі Голодомору на Сіверщині посідали адміністративно-каральні заходи, зокрема практика «чорних дошок», заборона торгівлі продовольством, блокада населених пунктів і фінансово-економічний тиск. Їх застосування фактично створювало умови, несумісні з виживанням, і поширювалося не лише на сільське населення, а й на мешканців малих міст і робітничих поселень. Це дозволяє говорити про регіональну специфіку Голодомору як комплексної соціальної катастрофи, що охопила всі верстви населення.

Документи особового походження, зокрема лист П.Ф. Дрозда, доповнюють картину голоду, розкриваючи внутрішні суперечності радянської

аграрної політики та деструктивний вплив прискореної колективізації на господарське життя регіону. Адміністративно-командні методи створення колгоспів-гігантів без урахування реальних ресурсів призводили до організаційного хаосу, економічного виснаження та поглиблення продовольчої кризи, що безпосередньо позначалося на житті селянства.

Отже, досвід Сіверського регіону підтверджує, що Голодомор 1932–1933 рр. був складовою цілеспрямованої політики сталінського режиму, спрямованої на підкорення селянства й утвердження тотального контролю над аграрним сектором. Поєднання суцільної колективізації, репресій, економічної експлуатації та інформаційного замовчування трагедії зумовило її особливо руйнівні наслідки. Вивчення локальних проявів Голодомору не лише поглиблює наукове розуміння цієї катастрофи, а й має важливе значення для збереження історичної пам'яті та осмислення досвіду виживання українського суспільства в умовах тоталітарного насильства.

2.3. Соціально-демографічні наслідки трагедії

Слід визнати, що, незважаючи на тривалу та наполегливу роботу науковців, краєзнавців і архівістів, проблема визначення точної кількості мешканців Сіверщини – частини Чернігівської та Сумської областей, які загинули від голоду у 1932–1933 рр., залишається відкритою й остаточно не вирішеною.

Голод 1932–1933 рр. спричинив катастрофічні соціально-демографічні втрати, які мали довготривалий і системний характер та істотно вплинули на подальший розвиток українського суспільства загалом і населення Сіверщини зокрема. Масова смертність, різке скорочення народжуваності, руйнування традиційної соціальної структури села й деформація демографічної піраміди стали прямим наслідком цілеспрямованої політики сталінського режиму. Демографічна криза, викликана Голодомором, виходила далеко за межі 1932–1933 рр., формуючи відкладені наслідки на десятиліття вперед.

За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, демографічні втрати внаслідок надсмертності у 1932–1934 рр. становили близько 3,9 млн осіб. При цьому основний тягар втрат припав на сільське населення – близько 3,6 млн осіб, тоді як міське населення втратило орієнтовно 300 тис. осіб. Переважна більшість людських втрат, майже 90 %, зафіксована у 1933 р.

Суттєвим демографічним наслідком Голодомору стало також різке скорочення народжуваності: унаслідок цього Україна недоотримала близько 600 тис. новонароджених. У межах адміністративно-територіального поділу 1932–1937 рр., що включав Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську області та Молдавську АРСР, найбільших втрат зазнали Київська й Харківська області, де рівень надсмертності сягнув 19–20 % від загальної чисельності населення. Наступну групу становили Вінницька, Дніпропетровська, Одеська області та Молдавська АРСР із показниками втрат у межах 10–13 %. Найменший рівень демографічних втрат зафіксовано у Чернігівській і Донецькій областях, де він коливався від 5 до 9% [15].

Найбільш очевидним проявом демографічної катастрофи стало різке зростання смертності населення, передусім сільського. Для Сіверського регіону, де переважала аграрна модель господарювання, Голодомор набув особливо руйнівних форм. Вимирання цілих сіл і хуторів, значне скорочення чисельності населення в окремих районах Чернігівщини та північної Сумщини засвідчують масштаб трагедії. Особливо вразливими були діти, люди похилого віку та жінки, що призвело до глибоких диспропорцій у віковій і статевій структурі населення.

Поряд із «надсмертністю» важливим демографічним наслідком Голодомору стало різке падіння народжуваності. У умовах хронічного голоду, фізичного виснаження, страху та соціальної дезорганізації відтворення населення практично зупинилося. Значна кількість ненароджених дітей стала прихованою, але не менш трагічною складовою демографічних втрат. Для

Сіверщини це означало не лише скорочення населення в короткостроковій перспективі, а й порушення механізмів природного відновлення демографічного потенціалу регіону.

Соціальна структура сільського населення зазнала глибоких деформацій. Фізичне винищення найбільш працездатної та господарсько активної частини селянства, насамперед заможних і середняцьких господарів, підірвало традиційну модель соціальної організації села. Внаслідок цього сільські громади втратили економічних лідерів, носіїв аграрного досвіду, локальних авторитетів і механізми внутрішньої солідарності. На Сіверщині це сприяло деградації господарського життя та посиленню залежності населення від державних структур.

Важливим соціально-демографічним наслідком Голодомору стали масові міграційні процеси. Виживші мешканці сіл намагалися залишити голодуючі території, прямуючи до міст, промислових центрів або за межі регіону, попри існування адміністративних заборон. Водночас після Голодомору радянська влада стимулювала переселення населення з інших регіонів СРСР, що призвело до зміни етнодемографічного складу окремих населених пунктів Сіверщини. Ці процеси мали довготривалий вплив на культурну й соціальну ідентичність регіону.

Не менш руйнівними були соціально-психологічні наслідки трагедії, які безпосередньо впливали на демографічну поведінку населення. Страх, травматичний досвід виживання, руйнування традиційних моральних норм і недовіра до держави формували нові моделі соціальної адаптації. Вони проявлялися у зниженні шлюбної активності, зміні репродуктивних установок, втраті відчуття безпеки та майбутньої перспективи. Для кількох поколінь мешканців Сіверщини Голодомор став чинником глибокої колективної травми.

У 1988 р. комісія Конгресу США, а в 1989 р. Міжнародна комісія юристів під головуванням професора Дж. Сандберга офіційно визнали Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. в Україні відбулися парламентські слухання, присвячені вшануванню пам'яті жертв цієї трагедії, за

підсумками яких Верховна Рада України надала Голодомору політико-правову оцінку, визнавши його геноцидний характер. Того ж року Україна ініціювала розгляд питання на рівні Генеральної Асамблеї ООН, у результаті чого 36 держав оприлюднили Спільну заяву із засудженням злочину та висловленням співчуття українському народові.

Важливим етапом інституціоналізації державної політики пам'яті стали президентські укази, спрямовані на запровадження Дня пам'яті жертв Голодомору, вшанування загиблих від голоду та офіційне визнання Голодомору геноцидом українського народу. Ключовим нормативно-правовим актом у цьому процесі стало ухвалення 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Значний внесок у розкриття правди про події 1932–1933 рр. зробили вітчизняні науковці, краєзнавці, письменники та журналісти, які сприяли формуванню суспільного усвідомлення масштабів і наслідків трагедії. Осмислення Голодомору розглядається як необхідна умова відновлення історичної справедливості, суспільного примирення, морального зцілення та духовного оновлення українського соціуму [33, с. 7].

У Чернігівській області в епіцентрі Голодомору опинилися 26 із 36 адміністративних районів, встановлених за наявними фактичними даними, при цьому населення інших районів зазнало руйнівних наслідків голоду в межах тодішніх Київської та Харківської областей. Загальна чисельність населення області напередодні трагедії становила близько 2,5 млн осіб, тоді як за результатами перепису 1937 р. вона скоротилася до 2,1 млн осіб. Таким чином, демографічні втрати склали близько 400 тис. осіб. За матеріалами податкових і органів реєстрації актів цивільного стану, у 1933–1935 рр. чисельність втрат коливалася від 583 до 557 тис. осіб, що становить 21–22 % населення області. Демографічні розрахунки пропонують дещо нижчий коефіцієнт втрат – у межах 14–16,3 %. Узагальнення наведених показників та визначення середнього рівня втрат для Чернігівської області (17–19 %) дозволяє оцінити кількість померлих унаслідок Голодомору в межах 425–475 тис. осіб [27, с. 43].

Найбільш драматичним економічним наслідком Голодомору стало масове фізичне винищення значної частини працездатного та соціально активного населення в масштабах, безпрецедентних для попередніх історичних періодів. Для аграрного сектору це означало різке скорочення трудового потенціалу, що неминуче призвело до глибокого падіння продуктивності сільського господарства та загального ослаблення економіки. Такий стан речей спростовує уявлення про нібито високу ефективність і соціальну спрямованість радянської економічної моделі. За своєю суттю вона мала експлуататорський і колоніальний характер, водночас виявивши неспроможність раціонально використати навіть ті значні ресурси, які опинилися під контролем держави [50, с. 250].

Колективізація та спричинений нею Голодомор завдали тривалих і незворотних втрат не лише генофонду й людському капіталу українського суспільства, а й аграрній сфері загалом. Руйнування традиційної системи господарювання, що ґрунтувалася на відповідальності власника за результати праці, призвело до втрати селянством відчуття господаря як важливої складової українського господарського менталітету. Наслідком цього стало зниження мотивації до продуктивної праці та поширення моделей господарської поведінки, раніше нехарактерних для української селянської культури. У довгостроковій перспективі такі процеси спричинили стійке падіння ефективності аграрного виробництва й стали одним із ключових чинників системної деградації радянської економіки.

Соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині виходили далеко за межі безпосередніх людських втрат. Трагедія спричинила системне руйнування демографічного потенціалу, трансформацію соціальної структури села, зміну міграційних і репродуктивних моделей та формування тривалих психологічних травм. У сукупності ці наслідки стали одним із ключових чинників довготривалої соціально-економічної деградації регіону та засвідчили геноцидний характер сталінської політики щодо українського селянства. Голодомор має загальноукраїнський і водночас

надрегіональний характер, оскільки штучний голод охопив не лише територію УСРР, а й Кубань та Північний Казахстан, де проживала значна частина українського населення. Його наслідки торкнулися практично всіх регіонів України, незалежно від їхнього соціально-економічного чи етнокультурного складу, що підкреслює масштабність і системність злочину. Такий всеохопний характер трагедії зумовлює її національний вимір і визначає Голодомор як одну з ключових травм колективної історичної пам'яті українського народу.

РОЗДІЛ 3.
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ
«КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.» У ЗАКЛАДАХ
ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1. Освітні підходи та принципи викладання історичного матеріалу в
ЗФПО

Заклади фахової передвищої освіти у сучасних умовах постають передусім як простір самореалізації, особистісного розвитку та соціалізації здобувача освіти. Викладач історії має не лише забезпечити засвоєння системи знань і сформувати вміння працювати з великими масивами, нерідко суперечливої інформації, але й сприяти розвитку комунікативних навичок, вміння вирішувати проблеми та орієнтуватися у нестандартних ситуаціях. У цьому контексті освітній процес набуває виховного та життєво-орієнтованого значення, адже формує здатність студента адаптуватися до змін і конструктивно діяти в різних умовах – тобто опановувати «мистецтво жити».

Водночас сучасні реформи освіти в Україні ставлять перед викладачем нові професійні вимоги, серед яких – готовність до постійного пошуку й упровадження інноваційних підходів у викладанні, особливо в галузі гуманітарних дисциплін. Модернізація методики викладання історії у ЗФПО передбачає орієнтацію на формування творчої, критично мислячої та активної особистості, здатної не лише відтворювати історичні факти, а й осмислювати їх у широкому суспільному контексті. Використання сучасних освітніх технологій, інтерактивних форм і дослідницьких методів стає необхідною умовою якісної фахової підготовки та підвищення мотивації здобувачів освіти до навчання [2, с. 164].

Сучасна фахова передвища освіта, орієнтована на особистісний розвиток здобувачів, висуває низку вимог до організації навчання соціогуманітарних

дисциплін, зокрема історії. У ЗФПО ця навчальна дисципліна виконує не лише пізнавальну функцію, а й важливу світоглядну роль, оскільки сприяє формуванню громадянської позиції, ціннісних орієнтацій і критичного мислення майбутніх фахівців. Особливу увагу у навчальному процесі приділяють створенню умов для розвитку самостійної пізнавальної та пошукової діяльності студентів, адже саме ці форми роботи забезпечують активне, усвідомлене й дослідницьке вивчення історичного матеріалу.

Викладання історичного матеріалу у закладах фахової передвищої освіти посідає важливе місце у формуванні світогляду, громадянської свідомості та професійної культури майбутніх фахівців. У сучасних умовах воно виходить за межі традиційного подання фактологічного матеріалу й орієнтується на розвиток критичного мислення, аналітичних умінь і здатності до самостійного пізнання. Це зумовлює потребу в оновленні підходів до організації історичної освіти відповідно до компетентнісної парадигми.

Система викладання історії у ЗФПО має базуватися на гуманістичних, діяльнісних та особистісно орієнтованих підходах, що спрямовані на розкриття індивідуального потенціалу здобувачів освіти. Важливими є уміння працювати з різними видами історичних джерел, оцінювати їх достовірність, формувати власні судження, а також усвідомлювати зв'язок історичного минулого із сучасними процесами. Такий підхід сприяє розвитку інформаційної, комунікативної та громадянської компетентностей, які є необхідними для професійної діяльності.

Основою ефективного викладання історичного матеріалу виступають провідні дидактичні принципи – науковість, історизм, об'єктивність, доступність, гуманізація та інтеграція. Їх дотримання дозволяє створити навчальне середовище, у якому поєднується пізнавальна, виховна та розвивальна функції історії. Застосування сучасних освітніх технологій і методів активного навчання забезпечує глибше розуміння історичних явищ і формування цілісного уявлення про розвиток українського суспільства.

Мета та ключові завдання викладання історії в ЗФПО передбачають цілісний аналіз основних етапів історичного розвитку України, акцентування сучасних державотворчих процесів та їхнього значення для сьогодення. Формування змісту навчання має враховувати специфіку освітньої програми, рівень підготовки здобувачів, а також попередні знання, отримані під час шкільного курсу історії України. Важливо забезпечити наступність, поглиблення та розширення змісту відповідно до потреб фахової підготовки [21, с. 9].

Опрацювання курсу історії у ЗФПО покликане формувати в студентів уміння систематично й самостійно працювати з різними видами історичних джерел: документами, науковими текстами, статистичними матеріалами, візуальними ресурсами. Навчання має ґрунтуватися на принципах науковості, історизму, об'єктивності й гуманізму. Окреме значення приділяється вихованню патріотизму, національної ідентичності, відповідального ставлення до історичного минулого, уміння аргументовано оцінювати події та явища, а також усвідомлювати внесок українського народу у світову історію та культуру.

Для повноцінного розкриття пізнавальних можливостей здобувачів фахової передвищої освіти та створення умов для формування їхніх ціннісних орієнтацій, зокрема громадянських, викладачеві необхідно володіти сучасними методиками, що стимулюють конструктивно-критичне мислення. Методи навчання мають сприяти розвитку інтелектуального потенціалу студентів, їхніх комунікативних умінь і навичок співпраці. Саме цим вимогам відповідають інтерактивні технології навчання, які забезпечують активну взаємодію під час заняття, формують зацікавленість змістом історичного матеріалу, підвищують навчальну мотивацію та сприяють оволодінню навичками самостійного аналізу й практичних дій [21, с. 9].

Проблемні та дослідницькі методи традиційно займають вагоме місце у навчальному процесі вищої та фахової передвищої школи. Вони реалізуються через самостійну навчально-дослідницьку діяльність здобувачів освіти:

виконання індивідуальних завдань, підготовку рефератів, проєктів, участь у наукових гуртках чи підготовку кваліфікаційних робіт. У контексті викладання історії такі методи дають змогу формувати джерелознавчі вміння, уміння працювати з фактами, формулювати проблеми та шукати шляхи їх розв'язання.

Водночас широке використання інтерактивних форм навчання в аудиторній роботі ЗФПО активно розвивається саме з кінця ХХ ст., коли в педагогічну практику почали впроваджувати технології співпраці, дискусійні методи, рольові та ситуаційні вправи. Для дисципліни «Історія України» це стало важливим кроком до створення навчального середовища, де здобувач не лише отримує інформацію, а й виступає активним учасником освітнього процесу, здатним критично осмислювати історичні події та формувати власну аргументовану позицію.

Гуманістичний характер сучасної фахової передвищої освіти вимагає оновлення змісту навчання та врахування духовно-культурних цінностей українського суспільства. У контексті викладання історії це передбачає створення особистісно орієнтованого освітнього процесу, який забезпечує комфортне, творчо-стимулююче та культурно-розвивальне середовище для здобувачів освіти. Історична освіта у ЗФПО має сприяти формуванню не лише академічних знань, а й громадянської свідомості, моральних орієнтирів і відповідального ставлення до культурної спадщини.

Гуманізація підготовки майбутніх фахівців акцентує на розвитку особистості здобувача, його духовності та професійної культури. Для дисципліни «Історія України» це означає необхідність поєднання інтелектуального, емоційного та ціннісного аспектів навчання, що дозволяє подолати розрив між традиційною інформаційною парадигмою і потребою виховання всебічно розвиненої особистості. Збалансоване структурування гуманітарних і фахових знань сприяє формуванню у студентів здатності до критичного мислення, рефлексії, відповідальної громадянської поведінки та професійної мобільності.

Одним із ключових напрямів гуманізації є гуманітаризація освітнього процесу, що передбачає удосконалення змісту світоглядних дисциплін і формування цілісної системи гуманітарної підготовки в закладі. У викладанні історії це проявляється у використанні технологій, спрямованих на індивідуальний і диференційований розвиток здобувачів, наближення змісту дисципліни до реальних потреб особистості та суспільства, інтеграцію морально-правових і громадянських цінностей. Такий підхід забезпечує формування політичної культури, усвідомлення загальнолюдських та національних цінностей, виховання на засадах етичних норм та історичної відповідальності [22, с. 204].

Навчальний матеріал у процесі професійної підготовки має спиратися на провідні загальнодидактичні принципи, серед яких особливе значення для історичної освіти у ЗФПО мають науковість, гуманізація, гуманітаризація, культуровідповідність, фундаменталізація, інтеграція, індивідуалізація та диференціація. Дотримання цих принципів дозволяє забезпечити змістовне, компетентісно орієнтоване й методично виважене навчання історії, яке сприяє всебічному розвитку здобувачів освіти та формуванню їхньої готовності до активної участі в суспільному житті.

Трансформація історичної освіти є ключовим напрямом модернізації української освітньої системи, що покликана відповідати потребам практики, розвитку сучасної науки та зростанню політичної культури громадян. У закладах фахової передвищої освіти викладання історії сприяє формуванню структурованого історичного знання, розвитку критичного мислення та здатності здобувачів аналізувати суспільні процеси в історичній ретроспективі. Історична підготовка в цьому контексті забезпечує глибше занурення студентів у зміст минулого та формує основи їхньої громадянської ідентичності.

У сучасних умовах методика викладання історії у ЗФПО має базуватися на активних та інтерактивних формах навчання, які відповідають потребам здобувачів у самонавчанні, саморозвитку та самостійному засвоєнні інформації. Використання таких методів сприяє підвищенню навчальної мотивації,

забезпечує більш глибоке опрацювання історичного матеріалу та дозволяє переорієнтувати навчальний процес із репродуктивної моделі на діяльнішу [9, с. 3].

Активні методи навчання охоплюють широкий спектр прийомів організації теоретичних і практичних занять із історичних дисциплін. Серед них – проблемно-пошукові завдання, що стимулюють аналітичну й дослідницьку діяльність студентів; підготовка рефератів та міні-досліджень, які формують уміння самостійного опрацювання історичного матеріалу; ділові, рольові та імітаційні ігри, які допомагають моделювати історичні ситуації; індивідуальні практикуми; дискусійні форми роботи, зокрема «круглі столи». Застосування цих методів забезпечує формування компетентностей, необхідних майбутнім фахівцям, та наближає процес здобуття історичної освіти до реальних потреб сучасного суспільства.

Головною умовою використання проблемно-пошукових завдань при навчанні історії у ЗФПО є залучення здобувачів освіти до роботи з різними, інколи суперечливими інтерпретаціями історичних подій і явищ. Створення викладачем проблемних ситуацій стимулює студентів не лише застосовувати набуті знання, а й самостійно, під методичним керівництвом педагога, здобувати нову інформацію, шукати аргументи й формувати власні висновки. На відміну від традиційного пояснювально-ілюстративного підходу, проблемне навчання ґрунтується не лише на відтворенні фактологічного матеріалу, а й на глибокому аналізі причинно-наслідкових зв'язків, що сприяє формуванню історичного мислення [2, с. 167].

Застосування проблемного навчання на заняттях історії активізує інтелектуальний розвиток студентів як суб'єктів навчального процесу, підвищує їх зацікавленість у вивченні дисципліни та формує стійку мотивацію до пізнавальної діяльності. Такий підхід розвиває творчі здібності та здатність до нестандартного мислення, виховує самостійність, ініціативність і креативність здобувачів освіти. У результаті проблемне навчання сприяє становленню всебічно розвиненої особистості, здатної ефективно розв'язувати

професійні та життєві завдання в майбутньому. Водночас впровадження проблемного підходу має й певні труднощі: його застосування не завжди є можливим через складність історичного матеріалу або недостатній рівень підготовленості студентів до такого типу роботи.

Серед основних обмежень проблемного навчання варто виділити кілька ключових аспектів. По-перше, створена викладачем проблемна ситуація сприймається як проблемна не всіма студентами, оскільки це залежить від їхнього попереднього досвіду, рівня підготовки та індивідуальних когнітивних характеристик. По-друге, ефективне застосування проблемного підходу потребує від здобувачів освіти достатньої бази знань: опанування понятійного апарату, розуміння фундаментальних категорій, законів і принципів історичної науки. Без цього продуктивне мислення та осмислене розв'язання проблемних завдань є ускладненим. По-третє, студенти повинні володіти елементарними знаннями з дидактики та розуміти логіку проблемного навчання, адже без усвідомлення теоретичних засад цього методу неможливо творчо й ефективно застосовувати його на практиці.

Викладання історичного матеріалу у закладах фахової передвищої освіти ґрунтується на системі дидактичних принципів, які визначають зміст, організацію та методичну реалізацію навчального процесу. Принципи навчання окремого предмета становлять методологічну основу організації освітнього процесу та визначають характер діяльності викладача і здобувачів освіти. У викладанні історії у закладах фахової передвищої освіти вони набувають особливого значення, адже саме принципи забезпечують системність, науковість і практичну спрямованість історичної підготовки майбутніх фахівців. Їх реалізація дозволяє поєднувати традиційні й інноваційні підходи до навчання, формувати критичне мислення, аналітичні вміння та здатність до самостійного пізнання, що особливо важливо в умовах переходу до компетентнісної моделі освіти.

До провідних принципів належать:

- орієнтація навчання на комплексне виконання освітніх, розвивальних і виховних завдань;
- науковість;
- системність і послідовність;
- доступність;
- наочність;
- зв'язок навчання з реальним життям;
- свідомість і активність;
- міцність засвоєння знань, умінь і навичок [9, с. 19].

Одним із провідних є принцип спрямованості навчання на виконання освітніх, розвивальних і виховних завдань. Він передбачає, що засвоєння історичного матеріалу не обмежується накопиченням фактів, а сприяє формуванню особистісних якостей здобувачів освіти, їх громадянської позиції, відповідального ставлення до історичного минулого та сучасних суспільних процесів. Через вивчення історії формується здатність студентів осмислювати політичні, соціальні та культурні явища, робити обґрунтовані висновки та брати участь у житті демократичної спільноти.

Важливе місце займає принцип науковості, що зобов'язує викладання історії спиратися на сучасні досягнення історичної науки, перевірені факти, наукові інтерпретації та об'єктивний аналіз подій. Він забезпечує формування у здобувачів умінь працювати з різними видами історичних джерел, критично оцінювати їх зміст, визначати їхню достовірність та інтерпретаційну специфіку. Реалізація принципу науковості передбачає також ознайомлення студентів із сучасними методами історичних досліджень, що підвищує якість фахової підготовки та готує їх до професійної діяльності в умовах високих інформаційних вимог.

Значущим є принцип систематичності та послідовності, що забезпечує логічну побудову історичного курсу, структурованість навчального матеріалу та чітке визначення навчальних цілей на кожному етапі. Він дозволяє організувати навчання таким чином, щоб здобувачі поетапно переходили від

простіших понять до складніших історичних явищ, що сприяє міцному й усвідомленому засвоєнню знань. Системність також передбачає взаємозв'язок між тематичними блоками, дотримання хронологічної логіки та інтеграцію фактологічного матеріалу з уміннями й компетентностями.

Принцип доступності зумовлює необхідність адаптації історичного матеріалу відповідно до вікових та когнітивних особливостей здобувачів ЗФПО. Це означає врахування рівня попередньої підготовки, індивідуальних можливостей та професійних інтересів студентів. Доступність забезпечується методичним добром джерел, темпом викладу матеріалу, використанням пояснювальних схем, інтерактивних методів і диференційованих завдань. Реалізація цього принципу сприяє формуванню позитивної мотивації та зменшує навчальні бар'єри.

Не менш значущим є принцип наочності, який особливо актуальний у викладанні історії, адже візуальні джерела дозволяють відтворити історичну епоху, зробити навчальний матеріал більш відчутним і практично значущим. Використання карт, схем, фотодокументів, плакатів, відеофрагментів, цифрових ресурсів та інтерактивних платформ сприяє розвитку історичного мислення, умінь аналізу та інтерпретації візуальної інформації. Наочність забезпечує більш глибоке засвоєння складних понять і сприяє формуванню інформаційної компетентності, що є важливою складовою сучасної професійної підготовки.

Принцип зв'язку навчання з реальним життям передбачає актуалізацію історичного матеріалу через сучасні події, міжпредметні зв'язки та професійний контекст здобувачів освіти. Він сприяє розумінню того, що історія є не лише набором фактів минулого, а й важливим інструментом аналізу сучасності та прийняття рішень. Реалізація цього принципу посилює виховний потенціал дисципліни та забезпечує інтеграцію історичного знання у практичний досвід студентів.

Принципи свідомості й активності у навчанні орієнтують на побудову заняття таким чином, щоб здобувачі виступали не пасивними слухачами, а активними учасниками освітнього процесу. Це передбачає постановку

проблемних запитань, організацію дискусій, роботу в малих групах, дослідницькі завдання та рефлексію. Активність студентів підвищує рівень засвоєння матеріалу, сприяє розвитку комунікативних умінь та формуванню здатності аргументувати власну позицію.

Завершальним, але не менш важливим, є принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок. Він реалізується через систематичне повторення, узагальнення, застосування історичного матеріалу в нових ситуаціях, виконання практичних і творчих завдань. Міцність знань передбачає також формування гнучких компетентностей, які можуть бути використані в різних професійних і життєвих контекстах.

Реалії початку XXI ст., глобальні тенденції цивілізаційного розвитку та потреба гуманітаризації освітнього простору зумовлюють переорієнтацію підготовки майбутніх фахівців на врахування їхньої індивідуальності та унікального потенціалу. Якщо раніше система освіти переважно формувала особистість, характеристики якої визначалися зовнішніми вимогами професійного середовища та суспільних запитів, то сьогодні ключовим завданням стає створення умов для самореалізації та самоактуалізації здобувача освіти. У цьому контексті важливим є розвиток здатності особистості до толерантного й конструктивного самовираження, критичної взаємодії із соціальним оточенням та усвідомленого формування власної позиції.

У процесі вивчення історії як «акумуляованого досвіду людства» особливо важливо, щоб студент не лише засвоював інформацію, але й набував нового соціально значущого досвіду, формував цілісне уявлення про світ і власне місце в ньому. Історія постає не лише як навчальна дисципліна, а як спосіб пізнання реальності та метод інтерпретації суспільних процесів, що сприяє становленню особистості, здатної до рефлексії, критичного мислення та відповідального прийняття рішень. Таким чином, опанування історії стає важливим інструментом «створення себе» – розвитку інтелектуальної автономії, моральної зрілості та громадянської активності здобувача освіти [26, с. 13].

Історична культура стає невід'ємним елементом професійної компетентності майбутнього фахівця незалежно від обраної спеціальності. Вона забезпечує здатність орієнтуватися в інформаційних потоках, адаптуватися до швидкоплинних технологічних і світоглядних змін, усвідомлювати значення безперервної освіти та саморозвитку. Формування історичної культури сприяє становленню особистості, відкритої до нових знань, здатної критично осмислювати соціальні та культурні процеси й розглядати навчання як цінність і ресурс для майбутнього професійного та особистісного зростання.

Проведений аналіз освітніх підходів та принципів викладання історичного матеріалу у ЗФПО засвідчує, що сучасна історична освіта має бути спрямована не лише на передачу знань, а насамперед на розвиток особистості здобувача освіти. Історія виступає важливим засобом формування світогляду, громадянської свідомості, здатності до критичного оцінювання соціальних процесів та усвідомлення власної ролі у суспільстві. Тому зміст, методи та технології її викладання повинні відповідати вимогам гуманізації та компетентнісної парадигми, орієнтуючись на самореалізацію, активність та інтелектуальний розвиток студентів.

Встановлено, що ефективне засвоєння історичного матеріалу забезпечується поєднанням традиційних дидактичних принципів – науковості, історизму, системності, доступності та наочності – з модерними підходами, такими як діяльнісний, особистісно орієнтований та гуманістичний. Значну роль відіграє використання інтерактивних, проблемно-пошукових і дослідницьких методів, які стимулюють самостійність, самопізнання, творче мислення та здатність працювати з суперечливими джерелами. Такі методики сприяють формуванню не лише знань, а й ключових компетентностей – інформаційної, комунікативної, громадянської, що є визначальними для сучасного фахівця.

Отже, викладання історичного матеріалу у закладах фахової передвищої освіти повинно розглядатися як цілісний, багатовимірний процес, що поєднує

навчальну, виховну та розвивальну складові. Реалізація гуманістичних підходів, удосконалення змісту та використання інноваційних освітніх технологій сприяють формуванню історичної культури, здатності до саморозвитку та професійної мобільності здобувачів. Таким чином, історична освіта у ЗФПО виконує стратегічну роль у становленні особистості, здатної до відповідального громадянського вибору, адаптації до соціальних змін та активної участі в житті суспільства.

3.2. Форми, методи та засоби навчання під час вивчення теми в закладах фахової передвищої освіти

Вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. у закладах фахової передвищої освіти потребує ретельно підібраних форм, методів і засобів навчання, оскільки ця тема поєднує складні історичні, морально-етичні та світоглядні аспекти. Ефективна організація навчального процесу має забезпечити не лише засвоєння фактологічного матеріалу, а й формування критичного мислення, емпатії, здатності до історичного аналізу й усвідомлення цінності людського життя. Застосування різноманітних педагогічних інструментів дозволяє створити навчальне середовище, у якому студенти можуть осмислено працювати з джерелами, візуальними матеріалами та науковими інтерпретаціями трагедії. У цьому підпункті розглянуто ключові форми, методи та засоби навчання, що сприяють глибшому розумінню Голодомору та його наслідків для українського суспільства.

Педагоги й дослідники наголошують: тему Голодомору не слід оминати під час освітнього процесу, навіть якщо вона емоційно складна для здобувачів освіти. Це невід’ємна частина української історії, і правильно організована робота з нею сприяє формуванню стійкості, критичного мислення та усвідомленню власної історичної тяглості. У поколінь студентів зберігаються шкільні уявлення про трагічні епізоди 1932–1933 рр. – зокрема, про покарання селян за «колоски» чи фотографії виснажених дітей. Сьогодні ці образи

накладаються на досвід сучасної війни, що актуалізує потребу в делікатному, але науково вивіреному підході до викладання теми в ЗФПО.

Як підкреслюють сучасні гуманітарні дослідники, історія має характер тяглості: події минулого безпосередньо впливають на наше сьогодення. Саме тому під час вивчення теми Голодомору важливо висвітлювати ширший історичний контекст – примусову колективізацію, політику розкуркулення, масові депортації, культурні втрати періоду «Розстріляного Відродження». У ЗФПО такі теми є потужним інструментом формування історичної пам'яті та громадянської свідомості майбутніх фахівців.

Залучення студентів до осмислення минулого через інтерактивні форми – уроки пам'яті, аналіз джерел, візуальних свідчень, родинних історій – поглиблює їхнє відчуття причетності до спільної історії. Усвідомлення того, що їхні предки пережили трагічні сторінки історії та змогли зберегти життя і гідність, слугує важливим ресурсом психологічної стійкості й зміцнює віру в здатність долати сучасні виклики.

Така робота допомагає студентам зрозуміти, що історія – не лише навчальний матеріал, а частина їхньої власної внутрішньої біографії та національної ідентичності. Ми успадковуємо не лише спогади родини, а й поведінкові моделі, емоційні реакції, підсвідомі тривоги, що мають коріння у травматичних подіях минулого. Педагогічне осмислення таких явищ знімає внутрішню напругу й робить процес вивчення теми Голодомору не травматизуючим, а терапевтичним і зміцнювальним [52].

Старший науковий співробітник Інституту психології ім. Г. Костюка Андрій Маслюк підкреслює, що під час підготовки занять або тематичних освітніх заходів, присвячених Голодомору, педагогам необхідно враховувати особливості різних типів пам'яті, зокрема генетичної. Цей вид пам'яті акумулює досвід попередніх поколінь і пов'язує сучасну людину з історичними подіями, які пережив увесь народ. Трагедії ХХ ст. – Голодомор, Друга світова війна, масові репресії – сформували глибокий пласт колективної травми, який, хоч і частково витіснявся із суспільної свідомості, продовжував існувати у

прихованому вигляді. Події ХХІ ст., зокрема повномасштабна війна, знову активізували цей пласт і повернули увагу суспільства до витоків історичної пам'яті [52].

Голодомор 1932–1933 рр. є травматичним досвідом, який об'єднує українців незалежно від місця проживання чи особистих сімейних обставин. Саме на основі цього спільного болісного досвіду формується відчуття національної єдності та історичної солідарності. У колективній свідомості існують явища, що можуть роз'єднувати суспільство, але пам'ять про Голодомор належить до тих чинників, які, навпаки, створюють основу для спільного розуміння минулого та зміцнення національної ідентичності. Для здобувачів освіти ЗФПО таке усвідомлення є важливим елементом формування громадянської зрілості та історичної рефлексії.

У новітній педагогічній практиці помітно змінився підхід до висвітлення теми Голодомору в закладах освіти. Традиційний формат подачі матеріалу, який ґрунтувався переважно на статистиці, жахаючих цифрах та констатації фактів, поступається місцем гуманістично орієнтованим стратегіям. Нині дедалі більше уваги приділяється темам доброчинності, взаємопідтримки, людського вибору та моральної стійкості. Саме такі акценти, за рекомендаціями педагогів і психологів, мають стати основою тематичного заняття в ЗФПО.

Лейтмотивом таких уроків виступає концепт людяності, який об'єднує минуле, сучасність і майбутнє. Важливо підкреслювати здобувачам освіти, що незалежно від історичних чи суспільних обставин, людина зберігає можливість діяти етично та співчутливо. Це сприяє усвідомленню спільної національної ідентичності та формує внутрішні ціннісні орієнтири. Для студентів ЗФПО доцільними є такі форми роботи, як перегляд тематичних фільмів, обговорення родинних спогадів, аналіз особистих «я-історій» або запрошення гостей, які можуть поділитися власним досвідом [52].

Якщо власні свідчення відсутні, ефективним є використання документальних матеріалів очевидців. При цьому педагог повинен добирати матеріали, що не травматизують здобувачів освіти (уникати описів канібалізму

чи крайніх форм насильства), а натомість акцентують увагу на прикладах взаємодопомоги, морального вибору та стратегіях виживання. Такий підхід забезпечує емоційно безпечно, але змістовно глибоке опрацювання теми.

У змістовому компоненті уроків важливо поєднувати гуманітарний, джерелознавчий і аналітичний підходи. Це передбачає детальне розкриття механізмів організації Голодомору, визначення його ініціаторів, мотивів та наслідків, а також роботу з історичною статистикою. Наприклад, студенти ЗФПО можуть порівнювати дані про голод 1921–1923 та 1932–1933 рр., аналізувати економічні й політичні чинники, що спричинили ці події, а також графічно відображати масштаби людських втрат [52].

Здобувачі освіти цього віку нерідко ініціюють дискусії щодо провокативних чи суспільно резонансних тем. Тому викладач повинен володіти сучасною історіографією, бути обізнаним у публічних дебатах та інформаційних атаках, які стосуються теми Голодомору. Такі випадки, як публічні маніпуляції навколо представників Національного музею Голодомору-геноциду, можуть слугувати прикладами для аналізу інформаційної війни, зокрема способів використання Росією історичної травми як інструменту впливу на українське суспільство.

Завершувати заняття доцільно на ідейній ноті – наголошуючи на силі українського народу, здатності вистояти попри спроби фізичного та культурного знищення, а також на тяглоті історичного розвитку, яку продовжують сучасні покоління. Такий світоглядний акцент формує у здобувачів освіти почуття гідності, відповідальності та причетності до національної спільноти.

Під час вивчення теми Голодомору важливо не лише передати студентам історичні знання, а й допомогти їм осмислити, як цей досвід може стати ресурсом для формування власної стійкості та активної громадянської позиції. Викладачеві варто запропонувати здобувачам освіти обговорити, які практичні кроки вони можуть здійснити, щоб трансформувати історичну пам'ять у ціннісну поведінку та відповідальне ставлення до сучасних викликів.

Одним із напрямів є участь у збереженні історичної пам'яті. Студенти можуть долучатися до громадських ініціатив, наприклад, до акції «Запали свічку пам'яті», яка традиційно відбувається у четверту суботу листопада о 16:00. Важливим є й поширення інформації про злочини тоталітарного режиму на міжнародному рівні: в умовах цифрової культури здобувачі освіти можуть створювати короткі відеоролики для TikTok чи YouTube, орієнтовані на закордонну аудиторію та спрямовані на привернення уваги до теми геноциду українців [52].

Ще одним важливим складником практичного опрацювання теми є формування відповідальності за недопущення повторення подібних трагедій. Студенти можуть ініціювати власні волонтерські проєкти або приєднуватися до вже існуючих ініціатив, зокрема – підтримки військових, допомоги внутрішньо переміщеним особам чи організації локальних акцій солідарності. Така діяльність не лише сприяє розвитку громадянської компетентності, а й надає темі Голодомору особистісного сенсу, переводячи її з площини абстрактних знань у сферу реальної соціальної активності.

Для здобувачів освіти старшого віку спектр рекомендованих матеріалів для спільного читання й перегляду значно ширший. Літературознавці підкреслюють, що художні та документальні твори можуть стати потужним інструментом формування емоційної залученості, критичного мислення та історичної рефлексії. Серед джерел, які доцільно використовувати в навчальному процесі ЗФПО, виділяють такі:

– Оповідання Ольги Мак «Розігріті душі», написане у жанрі різдвяної історії. Текст має високий виховний потенціал і підходить для інсценізацій у межах театральних студій та творчих гуртків, що сприяє емоційному проживанню теми Голодомору через мистецькі форми.

– Вірш Олександра Олеся «Європа мовчала». Твір має кілька перекладів англійською мовою, що дозволяє розширити міжкультурний контекст обговорення. За своєю стилістикою він звучить провокаційно й надзвичайно актуально, попри те що був написаний майже століття тому. Студенти можуть

ініціювати флешмоб із записами декламації вірша українською та англійською мовами – це сприятиме розвитку міжкультурної комунікації й популяризації теми Голодомору.

– Мірослав Влекий «Гарет Джонс. Людина, яка забагато знала» – документальна книга про журналіста, який одним із перших повідомив світові правду про Голодомор. На основі цього дослідження у 2019 р. було створено художній фільм «Ціна правди», який рекомендовано для колективного перегляду та подальшої дискусії.

– Джеймс Мейс «Повість про двох журналістів. Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія» – текст, що дозволяє проаналізувати інформаційні маніпуляції, роль журналістики й міжнародну реакцію на події 1932–1933 рр. Він є цінним для медіаграмотнісного компоненту уроку.

– Уривки з автобіографічної повісті Анатолія Дімарова «Прожити й розповісти», які містять особистісні спогади про пережитий голод. Вони сприяють усвідомленню студентами індивідуального виміру трагедії та поглиблюють розуміння психологічних наслідків Голодомору [52].

У процесі вшанування роковин Голодомору 1932–1933 рр. – геноциду Українського народу – особливу увагу необхідно приділяти формуванню в здобувачів освіти ґрунтовних конкретно-історичних знань та розвитку їхнього вміння осмислювати причини, перебіг і наслідки сталінської політики штучного створення голоду. Важливо не лише передавати фактологічний матеріал, а й сприяти глибшому розумінню механізмів тоталітарного насильства та його впливу на долі людей, українське суспільство й державотворчий процес.

Ефективного результату можна досягти шляхом інтеграції аудиторних занять із позааудиторною діяльністю, що дозволяє посилити виховний і громадянський потенціал теми. Таке поєднання відповідає засадам педагогіки партнерства та передбачає залучення до процесу різних учасників освітньої взаємодії – викладачів, здобувачів освіти й батьківської спільноти. Спільна діяльність сприяє глибшому переживанню та усвідомленню трагедії

Голодомору, формуванню емоційної включеності та передачі пам'яті між поколіннями [18].

Вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. у закладах фахової передвищої освіти потребує застосування спеціально дібраних методів і засобів навчання, що поєднують науковість, емоційну стриманість та виховний потенціал історичного знання. Особливість цієї теми полягає в її травматичному характері, що вимагає від викладача дотримання принципів педагогічної етики, історичної достовірності та вікової адекватності. Методи навчання мають забезпечувати не лише засвоєння фактологічного матеріалу, а й формування критичного мислення, історичної пам'яті та громадянської відповідальності студентської молоді.

Провідне місце у викладанні теми Голодомору посідають словесні методи навчання, зокрема проблемна лекція, лекція-бесіда та лекція з елементами дискусії. Наприклад, під час лекційного заняття на тему «Голодомор 1932–1933 рр. як інструмент сталінської політики» доцільно використовувати проблемні запитання: «Чи можна вважати Голодомор неминучим наслідком колективізації?» або «У чому полягає відмінність між голодом і геноцидом?». Такий підхід активізує пізнавальну діяльність студентів і сприяє усвідомленому сприйняттю складних історичних процесів.

Важливе значення мають методи роботи з історичними джерелами, які забезпечують формування навичок історичного аналізу та інтерпретації. У межах практичного заняття «Документальні свідчення Голодомору: між статистикою і людською трагедією» студенти можуть працювати з уривками постанов ЦК ВКП(б), донесеннями іноземних дипломатів, спогадами очевидців. Навчальна діяльність може включати аналіз джерела за алгоритмом: автор – мета створення – історичний контекст – достовірність – інформативність, що сприяє розвитку аналітичного мислення.

Ефективним є застосування наочних методів навчання, зокрема використання фотодокументів, карт, інфографіки та статистичних таблиць. Наприклад, під час заняття «Географія Голодомору: регіональний вимір

трагедії» студенти аналізують карти поширення голоду, демографічні втрати за областями, динаміку скорочення населення. Візуалізація інформації дозволяє краще усвідомити масштаб трагедії та просторові особливості її прояву.

Зразки інфографіки розміщено у *додатку В*.

Особливу роль у вивченні теми Голодомору відіграють інтерактивні методи навчання, які передбачають активну участь студентів у навчальному процесі. Зокрема, метод «круглого столу» може бути реалізований у межах заняття «Голодомор у системі злочинів тоталітарних режимів ХХ ст.». Студенти, об'єднавшись у малі групи, аналізують різні аспекти проблеми: правову оцінку, міжнародне визнання, політику пам'яті, після чого представляють результати обговорення [16, с. 127].

Доцільним є використання методу кейс-стаді, що дозволяє розглядати історичні події через призму конкретних життєвих ситуацій. Наприклад, у межах заняття «Доля селянської родини в умовах Голодомору» студентам пропонується реконструйований кейс на основі архівних матеріалів і спогадів очевидців. Завдання полягає у визначенні факторів виживання або загибелі родини, ролі державної політики та місцевих органів влади, що сприяє емпатійному, але аналітичному осмисленню історії.

Доцільним є застосування методичного прийому «Портретна галерея», що передбачає створення офлайн- або онлайн-виставки, присвяченої життю та діяльності осіб, які поширювали правду про Голодомор. У процесі індивідуальної чи групової роботи здобувачі освіти залучаються до виконання дослідницького проекту «Люди правди: історії, які залишалися поза увагою», результати якого можуть бути представлені на різних освітніх і громадських рівнях. Важливим складником такої роботи є використання тематичних матеріалів Українського інституту національної пам'яті, присвячених діячам, котрі не зважали на загрози й репресії та наважувалися свідчити про Голодомор у період, коли подібна позиція становила пряму небезпеку для їхнього життя [8, с. 107].

Вагомим засобом навчання є використання аудіовізуальних матеріалів, зокрема документальних фільмів, відеосвідчень та фрагментів усних історій. Перегляд і подальше обговорення фрагментів документальних стрічок може бути інтегрований у заняття «Голодомор у свідченнях очевидців». Після перегляду студенти виконують рефлексивні завдання: формулюють ключові тези, визначають емоційні маркери та зіставляють усні свідчення з офіційними документами.

Для формування вмінь установлювати синхронність історичних подій ефективною є робота зі стрічкою часу. Здобувачам освіти можна запропонувати розмістити в хронологічній послідовності матеріали, що відображають події 1930-х рр. у Радянській та Західній Україні, а також у США й країнах Західної Європи (фотографії, цитати, документи, свідчення тощо). З цією метою учнів доцільно об'єднати у дві–три групи, кожній з яких надати окремий тематичний добір ілюстративних джерел: першій – матеріали про події в Західній Україні, другій – про процеси в Радянській Україні, третій – про події у США та Західній Європі. Для збагачення завдання краєзнавчим компонентом рекомендовано використати матеріали з книги «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України: відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині». Стрічка часу може бути реалізована як у паперовому, так і в онлайн-форматі [8, с. 108].

Ефективною формою роботи є проєктна діяльність, яка сприяє формуванню дослідницьких та комунікативних компетентностей. Наприклад, у межах навчального проєкту «Голодомор у пам'яті мого краю» студенти збирають локальні матеріали, працюють із місцевими архівами, створюють цифрові презентації або інформаційні стенди. Така діяльність поєднує навчальні та виховні завдання, сприяючи усвідомленню значення регіональної історії.

Значний дидактичний потенціал має метод дискусії, особливо під час розгляду дискусійних питань історіографії. Заняття на тему «Проблема кількості жертв Голодомору: історіографічні підходи» дозволяє студентам

ознайомитися з різними науковими позиціями, навчитися аргументовано відстоювати власну думку, спираючись на наукові дані. Це сприяє розвитку критичного мислення та культури наукової полеміки [51, с. 27].

У ході опрацювання зазначеної теми доцільно зосередити увагу на впливі пропаганди та масової комунікації в період Голодомору, залучаючи вправи, спрямовані на формування вмінь критично розрізняти фактичну інформацію та пропагандистські повідомлення. Зокрема, шляхом організації роботи в малих групах кожній із них можна запропонувати добірку цитат із радянських і закордонних друкованих видань із подальшим завданням ідентифікувати інформативні та маніпулятивні (фейкові) матеріали й аргументовано обґрунтувати власні висновки [8, с. 108].

Після виконання групових завдань із аналізу цитат доцільно організувати підсумкове обговорення результатів роботи. Орієнтовну основу для дискусії можуть становити запитання: «Наскільки складно було відмежувати інформаційні повідомлення від пропагандистських матеріалів і з чим це пов'язано?», «Яке значення мала пропаганда в умовах Голодомору?», «З яких причин радянська преса замовчувала проблему голоду?», «Якою була доля журналістів, які намагалися оприлюднити правду про Голодомор і події в Радянській Україні? Проілюструйте відповіді конкретними прикладами».

Отже, поєднання різноманітних методів і засобів навчання під час вивчення теми Голодомору у закладах фахової передвищої освіти забезпечує комплексний вплив на когнітивну, емоційну та ціннісну сфери здобувачів освіти. Раціональне використання словесних, наочних, практичних та інтерактивних методів сприяє не лише глибокому засвоєнню історичних знань, а й формуванню історичної пам'яті, громадянської свідомості та відповідального ставлення до трагічного минулого українського народу.

Під час опрацювання цієї теми доцільно акцентувати увагу на тому, що Голодомор, завдавши українському народові глибокої травми, не зумів зламати його духовної стійкості. Попри мільйони зруйнованих людських доль, чимало людей зберегли гідність, віру та внутрішню силу й, долаючи обмеження та

репресивність радянської дійсності наступних десятиліть, реалізували себе в мистецтві, науці, літературі та громадському житті, зробивши вагомий внесок у розвиток української й світової культури. До когорти таких незламних постатей належать автор Акта проголошення незалежності України 1991 р. Левко Лук'яненко, оперна співачка Євгенія Мірошніченко, дисиденти Іван Світличний та Олекса Тихий, художниця Катерина Білокур, письменники Василь Барка й Олесь Гончар, лікарка Нонна Ауска, поет Дмитро Білоус, філософ Микола Руденко, кінодраматург Борис Хандрос, живописець Опанас Заливаха та багато інших діячів [8, с. 108].

Узгоджена робота всіх сторін освітнього процесу допомагає студентам осягнути значення Голодомору як національної трагедії та зрозуміти цінність власної державності, демократичних прав і свобод. Крім того, така діяльність сприяє розвитку соціальної активності, відповідальності та здатності протидіяти проявам тоталітаризму у сучасних умовах, що є важливим завданням громадянської освіти в закладах фахової передвищої освіти.

Вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. у закладах фахової передвищої освіти постає не лише як передача історичних знань, а як комплексний педагогічний процес формування критичного мислення, емпатії, історичної свідомості й громадянської відповідальності. Використання різноманітних форм роботи – від аналізу джерел до інтерактивних занять і творчих практик – відкриває можливість для багатовимірного осмислення трагедії. Таке навчання сприяє поєднанню інтелектуального та емоційного переживання теми, що є необхідним для глибокого розуміння її причин, механізмів та наслідків.

Приклад розробки заняття з теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині» розміщено у *додатку Б*. Методичні рекомендації щодо викладання теми розташовано у *додатку А*.

Сучасний підхід до викладання теми Голодомору наголошує на гуманістичному вимірі історичної пам'яті та її ролі у формуванні внутрішніх ціннісних орієнтирів здобувачів освіти. Педагоги звертають увагу на важливість створення емоційно безпечного простору, який дозволяє студентам

говорити про складні явища без додаткової травматизації, одночасно глибше розуміючи трагедію минулого. Усвідомлення спадкової, колективної та індивідуальної пам'яті допомагає студентам відчути тяглість історичного розвитку та власну причетність до національної спільноти.

Ефективне вивчення Голодомору також має практичну спрямованість: здобувачі освіти отримують можливість трансформувати знання про трагедію у сучасну громадянську позицію та соціальну активність. Поєднання аудиторної й позааудиторної роботи формує готовність до участі в ініціативах, спрямованих на збереження історичної пам'яті, протидію інформаційним маніпуляціям та підтримку демократичних цінностей. У такий спосіб тема Голодомору стає важливим інструментом виховання відповідальних громадян, здатних осмислювати минуле та діяти в інтересах майбутнього України.

3.3. Використання документальних джерел і фотографій під час викладання теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині»

У курсі історії провідне місце у формуванні ключових і предметних компетентностей здобувачів освіти, становленні їхньої активної громадянської позиції, утвердженні поваги до прав і свобод людини та розвитку критичного мислення посідає вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сучасні підходи до її викладання зазнають істотної трансформації, що зумовлено необхідністю глибшого осмислення історичного досвіду та його суспільно-ціннісних вимірів.

Для розкриття ключових аспектів політики штучного голодування 1930-х рр. ХХ ст. і аналізу її наслідків доцільним є використання комплексу методичних засобів, спрямованих на розвиток критичного мислення. Застосування таких інструментів створює умови для усвідомленого сприйняття навчального матеріалу, систематизації набутих знань, формування навичок

пошуку інформації, оцінювання її достовірності, аргументованого відстоювання власної позиції та прийняття виважених рішень [8, с. 106].

Основу методичного інструментарію розвитку критичного мислення становлять методи роботи з різними типами текстів, візуальні способи структурування й подання інформації, цілеспрямована постановка запитань, організація навчальної дискусії та застосування рефлексивних методик. Усвідомлене й системне використання зазначених підходів сприяє формуванню в здобувачів освіти навичок самостійного мислення, аналітичного опрацювання інформації та, як наслідок, підвищенню рівня їхніх навчальних досягнень.

З метою глибшого осмислення історичних процесів, що відбувалися в Україні в означений період, доцільно акцентувати увагу школярів на тому, що Голодомор постає не лише як масштабна національна трагедія, а й як свідчення морального спротиву, солідарності та взаємодопомоги в умовах тотального насильства. У цьому контексті важливим є звернення до конкретних людських історій, імен і доль осіб, які, ризикуючи власним життям, чинили опір репресивній політиці, намагалися врятувати близьких, знайомих або навіть незнайомих людей, демонструючи приклади громадянської мужності та гуманізму [8, с. 106].

У зазначеному контексті особливо результативною є робота зі спогадами та щоденниками очевидців і безпосередніх учасників подій 1930-х рр. ХХ ст., а також із наративами добровольців – учителів, лікарів, священнослужителів, голів сільських рад, селян та інших осіб, які, попри реальну загрозу власному життю, надавали допомогу постраждалим у роки Голодомору. Такі джерела вирізняються високим рівнем інформативності, оскільки репрезентують події крізь призму індивідуального сприйняття, персоналізують історичний досвід і переводять масштабні соціальні процеси у площину особистісного переживання конкретного учасника подій. Аналіз подібних матеріалів дає змогу на прикладі окремої людської долі простежити стратегії виживання в екстремальних умовах, з'ясувати вплив пережитого на подальший життєвий

шлях особи, а також розкрити низку суттєвих аспектів повсякденного життя суспільства за відповідних історичних обставин.

Під час навчального заняття для роботи з такими текстами доцільно застосовувати метод читання з маркуванням, який сприяє глибшому аналізу та осмисленню змісту, виокремленню ключових положень, а також диференціації відомої й нової інформації. Маркування тексту може здійснюватися за допомогою умовних позначок: «+» – відома інформація; «-» – положення, що суперечать попереднім уявленням або є новими для здобувачів освіти; «!» – цікаві чи неочікувані факти; «?» – фрагменти, що потребують додаткового пояснення або спонукають до подальшого пошуку інформації. Альтернативною формою узагальнення результатів є складання таблиці маркування. Завершальним і методично важливим етапом роботи виступає колективне обговорення отриманих результатів, що сприяє розвитку аналітичних умінь, аргументованого висловлення думок і рефлексії [31, с. 19–20].

Звернення до постатей так званих «Людей правди» – Малкольма Маггеріджа, Гарета Джонса, Ріа Клаймен та інших – і аналіз їхніх життєвих історій створює умови для усвідомлення здобувачами освіти ролі фейкової інформації та пропаганди в інформаційному просторі, особливостей їхнього функціонування й механізмів розпізнавання. Вивчення цих прикладів дає змогу простежити способи протидії знеціненню суспільно активної особистості, а також сприяє формуванню уявлень про значущість довіри, взаємопідтримки та міжособистісної солідарності.

Використання окресленого методичного інструментарію забезпечує розвиток критичного мислення здобувачів освіти, що виявляється у здатності виокремлювати характерні ознаки явищ, подій і ідей, встановлювати між ними причинно-наслідкові та логічні зв'язки, аналізувати й оцінювати доказовість і переконливість аргументів у судженнях. Водночас формуються вміння враховувати альтернативні позиції та контраргументи, розрізняти факти і їхні інтерпретації, виявляти маніпулятивні стратегії подання інформації, застосовуючи різні ресурси й способи оцінювання якості доказів, надійності

джерел та достовірності повідомлень. Разом із тим ефективність зазначених підходів можлива лише за умови їх системного використання та ретельно продуманого добору методологічних засад, що забезпечує досягнення очікуваних результатів у розвитку критичного мислення [8, с. 108].

Використання документальних джерел під час викладання теми колективізації та Голодомору на Сіверщині є одним із ключових інструментів формування історичного мислення, оскільки дозволяє поєднати загальнонаціональний контекст із регіональними особливостями перебігу подій. Залучення архівних матеріалів, офіційних постанов, статистичних звітів, листування партійних органів і матеріалів місцевих установ сприяє глибшому розумінню механізмів реалізації радянської аграрної політики та її соціальних наслідків. Документальні джерела виступають основою для відтворення реальної картини подій, що виходить за межі узагальнених наративів і підручникових схем.

Особливу цінність у навчальному процесі мають нормативно-правові документи радянської доби, зокрема постанови ЦК ВКП(б), директиви щодо хлібозаготівель, інструкції з проведення розкуркулення та звіти про темпи колективізації. Їх аналіз дає змогу здобувачам освіти простежити логіку державних рішень, виявити ідеологічні засади політики суцільної колективізації та усвідомити її примусовий характер. Робота з такими джерелами формує вміння критично оцінювати офіційний дискурс, зіставляти задекларовані цілі з реальними наслідками для сільського населення Сіверщини.

Важливе місце у викладанні теми посідають статистичні та облікові документи місцевих органів влади: податкові списки, акти конфіскації майна, відомості про виконання планів хлібозаготівель, демографічні зведення. Їх використання дозволяє конкретизувати масштаби економічного тиску на селянство, простежити динаміку скорочення населення та занепаду господарств у конкретних районах Сіверщини. Такі джерела сприяють формуванню навичок

кількісного аналізу та інтерпретації історичних даних у поєднанні з якісними свідченнями.

Значний дидактичний потенціал мають матеріали діловодства репресивних органів і місцевих адміністрацій: протоколи засідань, доноси, службове листування, рішення «трійок». Їх опрацювання дає змогу розкрити механізми соціального контролю, репресивної практики та морально-психологічний тиск, який супроводжував процес колективізації. Аналіз подібних документів допомагає усвідомити, що Голодомор був не стихійним лихом, а наслідком цілеспрямованої державної політики.

Окрему групу джерел становлять матеріали особового походження: листи селян, скарги, заяви, спогади очевидців, зафіксовані в архівах або зібрані в межах проєктів усної історії. Їх використання дозволяє персоналізувати історичний процес, показати трагедію Голодомору крізь призму людських доль і повсякденного досвіду мешканців Сіверщини. Такі джерела сприяють формуванню емпатії, морально-етичного осмислення подій і відповідального ставлення до історичної пам'яті.

Ефективність роботи з документальними джерелами значною мірою залежить від методики їх подання та аналізу. Доцільним є застосування проблемно-пошукових завдань, порівняльного аналізу різних типів джерел, роботи в малих групах, а також поєднання текстових документів із картографічними та візуальними матеріалами. Такий підхід дозволяє здобувачам освіти не лише засвоїти зміст джерел, а й усвідомити їхню обмеженість, суб'єктивність та залежність від історичного контексту [30, с. 24].

Загалом використання документальних джерел при викладанні теми колективізації та Голодомору на Сіверщині сприяє поглибленню науковості навчального процесу й формуванню ключових історичних компетентностей. Робота з автентичними матеріалами допомагає здобувачам освіти усвідомити складність і багатовимірність історичних процесів, розвиває критичне мислення та відповідальне ставлення до минулого. У регіональному вимірі це також

посилює значення локальної історії як невід'ємної складової національної пам'яті про трагедію Голодомору.

Методика роботи з документальними джерелами під час вивчення теми колективізації та Голодомору на Сіверщині має будуватися на поєднанні науковості, доступності та етичної вираженості. Передусім викладач здійснює добір джерел із урахуванням навчальних цілей, вікових та когнітивних особливостей здобувачів освіти, а також регіонального компонента. Перевага надається автентичним документам, що безпосередньо відображають процеси на місцевому рівні (постанови райвиконкомів, звіти, листи, скарги селян), але подаються у фрагментарному або адаптованому вигляді без спотворення змісту [1].

Першим етапом роботи з документом є його первинна орієнтація та контекстуалізація. Викладач організовує з'ясування походження джерела (автор, час, місце створення, адресат), історичних умов його появи та функціонального призначення. На цьому етапі доцільно використовувати запитання репродуктивного характеру, які допомагають здобувачам освіти правильно «прочитати» документ і уникнути буквального сприйняття тексту без урахування ідеологічного та політичного контексту радянської доби.

Другий етап передбачає змістовий аналіз документа, спрямований на виявлення ключової інформації, понять і смислових акцентів. Здобувачі освіти визначають, які явища колективізації або прояви Голодомору відображені в джерелі, які дії влади або реакції населення зафіксовано, які соціальні групи згадуються. Ефективними є завдання на виділення фактів, формулювання коротких тез, складання логічних схем або таблиць, що структурують отриману інформацію.

На третьому етапі здійснюється критичний аналіз документа як історичного джерела. Здобувачі освіти вчаться визначати ступінь об'єктивності інформації, виявляти ідеологічні кліше, евфемізми, замовчування або спотворення фактів. Особлива увага приділяється зіставленню офіційних документів із матеріалами особового походження та усної історії, що дозволяє

показати розбіжність між державною риторикою та реальним становищем населення Сіверщини.

Четвертий етап методики полягає у порівняльному аналізі кількох джерел. Здобувачам освіти пропонується зіставити документи різних типів (постанова – скарга селянина, статистичний звіт – спогад очевидця) або різних рівнів (загальносоюзний – регіональний). Така робота сприяє формуванню цілісного бачення історичного процесу та розумінню багатомірності подій колективізації і Голодомору.

П'ятий етап орієнтований на інтерпретацію та узагальнення. На основі опрацьованих документів здобувачі освіти формулюють висновки щодо причин, механізмів і наслідків колективізації та Голодомору в регіоні, аргументують власні судження посиланням на джерела. Доцільними є дискусійні завдання, написання коротких аналітичних есе, підготовка мініпроектів або історичних реконструкцій на основі документального матеріалу.

Завершальним елементом методики є рефлексія та етичне осмислення змісту джерел. Викладач організує обговорення емоційного впливу документів, значення збереження історичної пам'яті та відповідальності за інтерпретацію травматичного минулого. Такий підхід дозволяє не лише сформуванню історичних компетентностей, а й сприяє вихованню громадянської свідомості, емпатії та поваги до людської гідності в контексті вивчення трагедії Голодомору на Сіверщині.

Зразки документальних джерел, які можуть бути використані при викладанні теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині» розміщено у додатку Г. Перелік видань, у яких опубліковано документи, що можна використати під час викладання теми розміщено у *додатку Е*.

Використання фотографій під час викладання теми «Колективізація та Голодомор на Сіверщині 1932–1933 рр.» є важливим засобом візуалізації історичного знання та емоційно-ціннісного осмислення подій. Фотографічні джерела дозволяють подолати абстрактність статистичних даних і нормативних

документів, надаючи історичному процесу людського виміру. Вони сприяють формуванню цілісного уявлення про соціальні трансформації села, зміну повсякденного життя та масштаби трагедії в регіональному контексті.

Фотографії як історичні джерела мають специфічний інформаційний потенціал, поєднуючи документальність і візуальну інтерпретацію дійсності. Під час вивчення теми колективізації особливу цінність становлять світлини, що відображають створення колгоспів, розкуркулення, конфіскацію майна, зміну традиційного укладу селянського життя. У контексті Голодомору фотографії дозволяють зафіксувати наслідки політики влади: знелюднені села, виснажених людей, руйнування господарств, що є переконливим візуальним свідченням трагедії.

Використання фотографій у навчальному процесі дає змогу акцентувати увагу здобувачів освіти на регіональній специфіці Сіверщини. Світлини населених пунктів Чернігівщини та Сумщини, місцевих мешканців, архітектурного середовища та сільського побуту дозволяють пов'язати загальноукраїнські процеси з конкретним простором і локальною історією. Такий підхід посилює відчуття причетності до минулого та сприяє усвідомленню Голодомору як трагедії, що торкнулася безпосередньо «свого» краю.

Значну дидактичну роль відіграє поєднання фотографій з іншими видами джерел. Аналіз світлин у взаємозв'язку з архівними документами, статистикою, картами та усними свідченнями дозволяє уникнути поверхового або емоційно спрощеного сприйняття візуального матеріалу. Фотографії стають відправною точкою для постановки проблемних запитань, пошуку підтверджень або спростувань інформації, зафіксованої в текстових джерелах [29, с. 237].

Водночас робота з фотографіями потребує усвідомлення їхньої умовності та можливих маніпулятивних аспектів. Частина світлин створювалася в межах радянської пропаганди або з певною ідеологічною метою, що вимагає критичного підходу до їх інтерпретації. Здобувачі освіти мають навчитися

аналізувати авторство, час і обставини створення фотографії, визначати, що залишилося за кадром і які смисли навмисно підкреслено або приховано.

Особливу увагу під час використання фотографій слід приділяти етичному виміру. Зображення жертв Голодомору, сцен крайнього виснаження чи смерті потребують делікатного й педагогічно виваженого подання. Викладач має створити безпечний освітній простір, у якому фотографії не шокують, а спонукають до співпереживання, осмислення цінності людського життя та поваги до пам'яті постраждалих.

Загалом застосування фотографій у викладанні теми колективізації та Голодомору на Сіверщині значно підвищує пізнавальну та виховну ефективність навчального процесу. Візуальні джерела сприяють розвитку історичного мислення, критичного аналізу та емоційно-ціннісного ставлення до минулого. У поєднанні з іншими методами навчання фотографії допомагають сформуванню глибоке й відповідальне розуміння трагедії 1932–1933 рр. як важливої складової регіональної та національної історичної пам'яті.

Під час використання фотографій у викладанні теми колективізації та Голодомору на Сіверщині доцільно здійснювати ретельний добір візуальних матеріалів відповідно до навчальних цілей і рівня підготовки здобувачів освіти. Рекомендується надавати перевагу автентичним світлинам із перевіреним походженням, архівних збірок і музейних колекцій, зокрема тим, що мають регіональну прив'язку. Фотографії варто добирати так, щоб вони ілюстрували різні аспекти теми: соціально-економічні зміни, повсякденне життя, наслідки політики влади, а не лише крайні або шокуючі прояви трагедії.

Ефективність роботи з фотографіями значною мірою залежить від правильної організації їх аналізу. Рекомендується застосовувати поетапний підхід: спочатку опис зображеного (хто, що, де, коли), далі – інтерпретація побаченого та співвіднесення із вже відомими історичними фактами. Доцільно використовувати запитання відкритого типу, проблемні завдання, роботу в парах або малих групах, що сприяє розвитку спостережливості, уміння аргументувати власні висновки та формувати історичне мислення.

Зразки фотографій, які можуть бути використанні при викладанні теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині» розміщено у *додатку Д*.

Важливо поєднувати фотографії з іншими видами джерел і навчальних матеріалів. Методично виправданим є використання світлин у комплексі з документами, картами, статистичними даними та усними свідченнями, що дозволяє поглибити розуміння історичного контексту та уникнути однобічного сприйняття візуальної інформації. Такий інтегрований підхід допомагає здобувачам освіти усвідомити обмеженість фотографії як джерела та необхідність критичного аналізу кожного візуального свідчення [28, с. 216].

Окрему увагу слід приділяти етичному та психологічному аспектам використання фотографій. Рекомендується попередньо готувати здобувачів освіти до сприйняття складних і травматичних образів, дотримуватися принципів педагогічної делікатності та поваги до пам'яті жертв Голодомору. Завершення роботи з фотографіями доцільно супроводжувати рефлексією та обговоренням, що сприяє формуванню ціннісних орієнтацій, емпатії та відповідального ставлення до історичного минулого [23, с. 15].

Вивчення колективізації та трагедії Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині потребує опори на автентичні документальні джерела та візуальні матеріали, що дають можливість учням побачити конкретно-історичний вимір подій. Саме документи періоду – постанови партійних органів, директиви щодо хлібозаготівель, листи селян, статистичні відомості, свідчення очевидців – допомагають зрозуміти механізми здійснення терору голодом. Робота з ними стимулює розвиток критичного мислення, уміння працювати з джерелом, визначати авторство, мету створення тексту, позицію автора, а також співвідносити документ із ширшим соціально-політичним контекстом.

Особливо важливо використовувати матеріали, що безпосередньо стосуються Сіверщини – колишніх районів Чернігівщини та Сумщини. Це можуть бути донесення райвиконкомів про зриви хлібозаготівель, списки розкуркулених родин, акти вилучення зерна, протоколи «чорних дощок», дані

про кількість померлих у конкретних селах Глухівського, Кролевецького, Шосткинського чи Конотопського районів. Такі джерела дозволяють учням побачити локальний вимір трагедії та усвідомити, що Голодомор торкнувся реальних людей у знайомому їм географічному просторі.

ВИСНОВКИ

Виконано всі поставлені завдання.

1. У результаті дослідження соціально-економічних умов Сіверського регіону напередодні колективізації з'ясовано, що сільське суспільство перебувало у стані глибокої внутрішньої нерівноваги. Виявлено, що ключовою проблемою було аграрне перенаселення та малоземелля, особливо в селянських господарствах, які після революційних подій і громадянської війни так і не змогли досягти стійкої економічної рівноваги. Наслідки воєнного лихоліття – демографічні втрати, розорення дворів, руйнація інфраструктури – посилювали вразливість селян до будь-яких коливань у податковій та заготівельній політиці держави. Запровадження НЕПу тимчасово активізувало приватну ініціативу й дало можливість частині селян зміцнити господарства, однак одночасно загострило майнову диференціацію між заможними та малоземельними групами. Дослідження показало, що формування місцевого «куркульства» стало одним із чинників, які надалі були використані владою для ідеологічного обґрунтування політики розкуркулення та суцільної колективізації.

Установлено, що посилення податкового тиску, обмеження вільного обігу зерна, хлібозаготівельні кампанії та адміністративний контроль за сільською економікою підірвали мотивацію селян до ефективної праці в індивідуальних господарствах. Важливим чинником трансформації сільського суспільства стала діяльність партійно-радянського апарату, сільрад і комнезамів, які поступово витіснили традиційні форми громадського самоврядування й нав'язували нову систему цінностей та поведінкових моделей. З'ясовано, що ідеологізація повсякденного життя, кампанії проти «куркулів» і «спекулянтів», формування образу ворога на селі сприяли розколу селянської громади й руйнуванню традиційних солідарних зв'язків. Водночас причинами трансформації виступали не лише зовнішній тиск держави, а й внутрішні процеси – прагнення частини селян до модернізації, використання нової техніки, включення в ринкові відносини. У підсумку доведено, що напередодні

колективізації Сіверський регіон характеризувався поєднанням економічної нестабільності, соціальної диференціації та посилення державного контролю, що створило передумови для глибокої трансформації сільського суспільства в умовах сталінської політики.

2. Щодо другого питання, вивчення джерел дозволило встановити, що колективізація на Сіверщині проходила як масштабна насильницька кампанія, керована з центру. Але виявлено, що місцеві органи влади перебирали на себе право «боротьби з куркулем», застосовуючи при цьому адміністративні (примусове виселення за межі місць проживання і надвічні (конфіскація майна) заходи. Вони одержали інструкції про порядок виселення, склали календарний план, визначали черговість слідування виселених. Розкуркулення застосовувалося вибірково, але завжди з метою залякати громаду та усунути економічно незалежних господарів.

Основним механізмом примусу стала система завищених хлібозаготівельних планів, які змушували селян або вступати до колгоспів, або позбавлятися всього майна внаслідок «натуральних штрафів». Впроваджувалися практики «чорних дошок», що спричиняло повну економічну блокаду сіл, які «не виконували план». Безпрецедентною для Чернігівщини стала ситуація, коли в серпні 1933 р. Наркомфін УСРР офіційно попередив про можливе занесення всієї Чернігівської області на «чорну дошку» через відставання у виконанні фінансових показників (сплати сільськогосподарського податку, самообкладання та внесення паїв до системи споживчої кооперації). Унаслідок цього регіон, який і без того не мав змоги впоратися з надмірними й нереалістичними фінансовими вимогами, у серпні отримав додатковий тягар у вигляді посиленних грошових репресій.

Місцева специфіка полягала в поєднанні примусу з економічними важелями, такими як вилучення реманенту, худоби, а також у штучному обмеженні можливості селян вести одноосібне господарство. Аналіз документів районних виконкомів демонструє, що колективізація на Сіверщині проходила в умовах масового опору, який придушувався арештами та депортаціями.

Встановлено, що в регіоні відбувалися протесні дії проти колективізації. Наприклад, одне з найбільших повстань вибухнуло на Чернігівщині навесні 1931 р. й охопило Городнянський, Ріпкинський, Сновський, Менський і Сосницький райони і проходило під керівництвом Якіма Рябченка. Повстанці об'єднувались в організації, зокрема одна з них мала назву «Вільне козацтво» та діяла здебільшого на території Корюківського району.

Як бачимо, політика суцільної колективізації перетворилася на систему тотального тиску, спрямовану на повне підпорядкування селян державі.

3. Відповідно до третього завдання, охарактеризовано перебіг, прояви та соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. у населених пунктах Сіверського регіону. Дослідження матеріалів засвідчило, що Голодомор на Сіверщині мав цілеспрямований і керований характер, що підтверджується політикою повного вилучення продовольства в громадах. У багатьох селах фіксувалися тотальні обшуки та вилучення всіх харчів. Масові свідчення доводять, що люди виживали за рахунок рослин, лушпиння, падали за роботи через виснаження.

Архівні документи містять численні повідомлення про опухання, масові смерті та захоронення в братських могилах, що свідчить про катастрофічний масштаб трагедії. Демографічні збитки становили десятки відсотків населення окремих сіл, а в деяких громадах зникали цілі родини. Значно знизилася народжуваність, а структура населення за віком і статтю зазнала незворотних змін. Важливим наслідком Голодомору стало руйнування традиційних соціальних зв'язків, оскільки родинні мережі, що забезпечували підтримку, були частково знищені. Свідчення очевидців демонструють глибоку травму, яка передавалася наступним поколінням та вплинула на історичну пам'ять регіону. Доведено, що Голодомор був не випадковою подією, а продовженням репресивної політики колективізації, спрямованої на підкорення селянства. Таким чином, соціально-демографічні наслідки голоду стали довготривалими та визначили подальший розвиток регіону на десятиліття.

4. За результатами виконання четвертого завдання встановлено, що тема «Колективізація та Голодомор» є складною для сприйняття здобувачами через значний обсяг фактології, емоційну насиченість матеріалу та віддаленість подій у часі. Однією з ключових проблем є недостатня кількість локальних досліджень, які дозволили б студентам усвідомити регіональний масштаб трагедії. Нерідко матеріал подається у формі лінійного викладу фактів, що не стимулює критичне мислення. Важливим викликом є подолання історичних міфів, які й досі побутують у суспільстві.

Вважаємо, що здобувачі краще засвоюють зміст, коли мають можливість працювати з документами, фотографіями, свідченнями очевидців та мапами демографічних втрат. Ефективними є методи, що залучають емоційно-ціннісний компонент: перегляд документальних матеріалів, аналіз уривків із книг свідчень, створення міні-досліджень про конкретні родини чи села. Значну роль відіграє міждисциплінарний підхід, який поєднує історію, географію, соціологію та політологію. Викладання має враховувати вікові особливості студентів та їх готовність сприймати травматичний історичний матеріал. Отже, якісне викладання теми можливе лише за умови використання різних форматів роботи та акцентування на місцевому контексті.

5. Відповідно до п'ятого завдання розроблено комплекс методичних рекомендацій, щодо викладання теми «Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр.» у закладах фахової передвищої освіти, які спрямовані на формування історичної свідомості, глибинного розуміння природи тоталітаризму та стійкої громадянської позиції, що є ключовими завданнями сучасної історичної освіти. У рекомендації включено структуровані форми роботи: аналіз документів, роботу з інтерактивними картами, використання усної історії та візуальних джерел. Особливо результативними є проєктні методи, які дозволяють здобувачам створювати власні дослідження на основі локального матеріалу, що підсилює їхнє залучення. Значну увагу приділено різним видам діяльності, серед яких групові презентації, створення хронологічних діаграм, історичних постерів, інфографіки.

У методичних рекомендаціях запропоновано використовувати QR-коди для доступу до цифрових архівів, картографічних джерел та свідчень. Розроблено алгоритм проведення заняття із залученням емоційного компонента, що сприяє усвідомленню студентами морально-етичного виміру теми. Методичні матеріали створюють умови для формування в здобувачів історичної пам'яті, громадянської відповідальності та здатності протидіяти маніпуляціям, пов'язаним із тоталітарним минулим.

Проведене дослідження комплексно висвітлює особливості колективізації та Голодомору на Сіверщині, показавши їх цілеспрямований і насильницький характер та глибокі соціально-демографічні наслідки для регіону. Аналіз історичних процесів у поєднанні з вивченням освітніх практик дозволив визначити ефективні методи подання складного матеріалу здобувачам освіти. Розроблені методичні рекомендації забезпечують науково обґрунтований підхід до викладання теми, сприяючи формуванню історичної пам'яті та громадянської свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоцерківець Т. Робота з історичними джерелами як засіб формування культури історичного мислення сучасного учня. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/ss-46720254/46720254> (дата звернення: 15.11.2025).
2. Браткевич А. Проблемне навчання на заняттях історії. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*: збірник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 36. С. 163–168.
3. Голодомор – геноцид українського народу. 1932 –1933: брошура. Український інститут національної пам'яті. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 28 с.
4. Голодомор на Чернігівщині у 1932–1933 рр. URL: <https://anatomy.pdmu.edu.ua/storage/vyhovna/files/louer4PMYW7Rp2zjBdn17HhGyVpkI8W4k528Q9k4.pdf> (дата звернення: 19.11.2025).
5. Голодомор: нові дані ведуть до нових відкриттів і знахідок. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2018/07/25/152706/> (дата звернення: 15.11.2025).
6. Голуб В. Причини голоду 1932–33 року. *Вперед*. 1958. Частина 10 (94). С. 6–7.
7. Гузь Б. Справа «Весна» на Чернігівщині. URL: <https://chz.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Sprava-Vesna-na-CHernihivshchyni.pdf> (дата звернення: 15.10.2025).
8. Давидюк Р., Данильчук В. Розвиток критичного мислення учнів у процесі вивчення теми «Голодомор 1932–1933 років в Україні». *Нова педагогічна думка*. 2021. № 4. С. 105–109.
9. Давидюк. Р. Методика викладання історії у вищій школі. Навчальний посібник. Рівне: РДГУ, 2018. 134 с.
10. Демченко Т. Вшанування пам'яті жертв голодомору на Чернігівщині. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/18/32.pdf> (дата звернення: 15.09.2025).

11. Демченко Т. Голодомор на Чернігівщині у 1932–1933 рр. URL: <https://anatomy.pdmu.edu.ua/storage/vyhovna/files/louer4PMYW7Rp2zjBdn17HhGyVpkI8W4k528Q9k4.pdf> (дата звернення: 9.11.2025).

12. Демченко Т., Горох М. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає / відп. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 100 с.

13. Джулай Д., Крилецький В. Убиті Голодомором: реальна кількість жертв та докази штучності. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29621454.html> (дата звернення: 15.11.2025).

14. До 90 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні. Державний архів Сумської області. URL: <https://daso.archives.gov.ua/do-90-rokovyn-holodomoru-1932-1933-rokiv/> (дата звернення: 5.11.2025).

15. Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України*. URL: <https://www.idss.org.ua/holodomor> (дата звернення: 15.11.2025).

16. Желіба О. Теорія і методика навчання історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 305 с.

17. Іванущенко Г. Національний спротив на Сумщині: досвід 20–30-х років. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9517-natsionalnyi-sprotyv-na-sumshchyni-dosvid-2030kh-rokiv.html> (дата звернення: 15.11.2025).

18. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Громадянська та історична освітня галузь. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Suspilstvoznavstvo.12.09.2023.pdf> (дата звернення: 15.11.2025).

19. ЇДЛО 33-го. Словник голодомору. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IDLO3SlovnikGolodomoru_2003/IDLO3SlovnikGolodomoru_2003.pdf (дата звернення: 15.11.2025).

20. Кількісні докази геноциду українців. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/kilkisni-dokazi-genotsidu-ukrayintsiv/> (дата звернення: 15.09.2025).

21. Колісник-Гуменюк Ю. Викладання історії України у вищому медичному навчальному закладі. Львів, 2007. 140 с.

22. Колісник-Гуменюк Ю. Роль гуманізації, гуманітаризації та інтеграції у професійно-технічній освіті. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природнича освіта і наука для сталого розвитку України: проблеми і перспективи»* (1–3 жовтня 2014 року, м. Глухів). Суми: Видавництво «Ярославна», 2014 р. С. 203–206.

23. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Історія в школах України*. 2016. № 4. С. 15–16.

24. Кондратюк К. Причини голоду 1932–1933 рр. в Україні. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/aaaa3dbb-5aaa-401e-9b86-04a17830729a/content> (дата звернення: 15.11.2025).

25. Лист колгоспника П.Ф. Дрозда з Чернігівщини до газети «Колгоспне Село» про негативні наслідки прискореної колективізації при створенні колгоспів-гігантів. Документ №386. *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. Збірник матеріалів і документів. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1933.php> (дата звернення: 15.11.2025).

26. Маринченко Г. Методика викладання історії у закладі вищої освіти : навчально-методичний посібник. Миколаїв : ОЛДІ–ПЛЮС, 2021. 292 с.

27. Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932–1933 років: історично-демографічний дискурс. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ: Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», 2017. С. 25–47.

28. Мартинова І. Використання фотографії при вивченні історії в школі. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та*

суспільствознавчих дисциплін: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНПУ, 2016. Вип. 8. С. 215–218.

29. Молоткіна В., Хмельницька Л. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів. *Соціум. Документ. Комунікація = Society. Document. Communication*: зб. наук. ст. Переяслав (Київ. обл.) : УГСП, 2023. Вип. 18. С. 227–252.

30. Мусій С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів. 2010. 35 с.

31. Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів / за ред. Пометун О., Сущенко І. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 144 с.

32. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с.

33. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. Суми: Собор, 2008. 920 с.

34. Осипов В. Причини Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Інтелігенція і влада*. Серія : Історія. 2011. Вип. 23. С. 90–94.

35. Про утворення Чернігівської області. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. Харків: Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. С. 381–382.

36. Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0011981> (дата звернення: 15.11.2025).

37. Професор історії Володимир Греченко: «Непрощenna трагедія Голодомору». URL: <https://univd.edu.ua/uk/news/11425> (дата звернення: 15.08.2025).

38. Свідчення очевидиці Гончарової Н.Г. з с. Боровичі (Середино-Будський район). *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*. Збірник матеріалів / упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 139.

39. Свідчення очевидиці Даниленко Н. Т. з с. Остроушки (Шосткинський район). *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*. Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 163–164.

40. Свідчення очевидиці Кірієнко Н.Т. з с. Журавка (Середино-Будський район). *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*. Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 140.

41. Свідчення очевидиці Шерстюк Н.В. з с. Коротченкове (Шосткинський район). *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*. Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 162–163.

42. Сіверщина – все про український регіон, історія та області. URL: <https://ua-inform.com.ua/siverschyna-vse-pro-ukrainskyy-rehion-istoriya-ta-oblasti/> (дата звернення: 15.11.2025).

43. Спогади очевидиці Вітченко М. з села Петруші. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 38.

44. Спогади очевидиці Глушенок М. з села Кислі. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 38.

45. Спогади очевидиці Йовенко М. з села Бахани. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 40.

46. Спогади очевидиці Лисенко М. з села Кротинь. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 39.

47. Спогади очевидців Авраменко М., Мажуги М., Позняка О. з села Петруші. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення,*

дослідження. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2009. С. 38.

48. Спогади очевидців Луцай В. та Луцай Н. з села Петруші. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2009. С. 39–40.

49. Спогади очевидця Мажуги В. з села Синюки. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження*. Зб. документів і матеріалів. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2009. С. 40.

50. Супрун Н. Економічні причини та наслідки Голодомору в Україні (до 90-річчя Голодомору в Україні та 95-річчя Всеволода Голубничого). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2023. Випуск 56. С. 225–254.

51. Терно С. Теорія та методика навчання історії. Практикум для здобувачів ступеня вищої освіти. Запоріжжя, 2016. 36 с.

52. Урок пам'яті про Голодомор: як в умовах війни говорити з учнями на чутливу тему та не травмувати їх. URL: https://znayshov.com/News/Details/urok_pamiaty_pro_holodomor_Yak_v_umovakh_viiny_hovoryty (дата звернення: 15.11.2025).

53. Щербина Н. Сільські повстання 1930-х років на Чернігівщині. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/silski-povstannya-1930-h-rokiv-na-chernigivshhini-371243> (дата звернення: 15.10.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР НА СІВЕРЩИНІ 1932–1933 рр.» У ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Викладання теми колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині у закладах фахової передвищої освіти потребує поєднання наукової коректності, емоційно-ціннісного підходу та активних методів навчання. Особливе значення має використання різномірних історичних джерел і візуальних матеріалів, які дозволяють розкрити трагедію не лише на загальноукраїнському, а й на регіональному рівні – через долі конкретних громад і населених пунктів Сумщини та Чернігівщини.

Ключовим методичним орієнтиром є **джерелознавчий підхід**, що передбачає системну роботу з документами радянських органів влади, статистичними матеріалами, витягами з актів хлібозаготівель, списками «чорних дощок», повідомленнями органів ДПУ, матеріалами місцевих архівів. Доцільно залучати документи, що стосуються окремих районів і сіл Сіверщини, зокрема Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Путивльського повітів Сумщини, а також Борзнянського, Ніжинського, Новгород-Сіверського районів Чернігівщини. Аналіз таких джерел у малих групах дозволяє студентам встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між політикою суцільної колективізації та голодом, формувати навички критичного читання офіційних текстів тоталітарної доби.

Особливу увагу в методичних рекомендаціях доцільно приділяти **використанню фотографій та інших візуальних джерел**. Світлини спустошених сіл, колгоспних дворів, селянських родин, дитячих притулків, зроблені на території Сумщини та Чернігівщини або пов'язані з ними за походженням, можуть стати основою для методів візуального аналізу. Ефективними є завдання на інтерпретацію фотографій: визначення прихованих

деталей, зіставлення офіційного підпису зі змістом зображення, реконструкція можливого контексту події. Така робота сприяє розвитку історичної емпатії та глибшому осмисленню людського виміру трагедії.

Важливим компонентом є **усна історія**, зокрема використання записаних спогадів очевидців або їхніх нащадків із сіл Сіверщини. Свідчення мешканців Глухівщини, Буринщини, Сосниччини, Корюківщини дозволяють персоналізувати історичне знання й доповнити офіційні документи живими голосами минулого. Методично доцільно застосовувати порівняльний аналіз усних свідчень і письмових джерел, звертаючи увагу на розбіжності, замовчування та специфіку пам'яті.

Суттєву роль у викладанні теми відіграють **інтерактивні методи навчання**, зокрема робота з інтерактивними картами, що відображають динаміку колективізації, поширення голоду, «чорні дошки» та демографічні втрати на Сіверщині. Використання цифрових карт дозволяє студентам простежити просторовий вимір трагедії, порівняти ситуацію в різних районах Сумської та Чернігівської областей, а також усвідомити регіональні особливості перебігу Голодомору.

Ефективними є **проектні методи**, орієнтовані на локальну історію. Здобувачам освіти можна запропонувати створення міні-досліджень, присвячених окремому населеному пункту Сіверщини: підготовку історичних постерів, інфографіки, цифрових хронологічних діаграм або презентацій на тему «Колективізація і Голодомор у моєму селі/громаді». Такі завдання сприяють залученню студентів до дослідницької діяльності та формуванню відповідального ставлення до збереження історичної пам'яті.

Доцільно передбачити на уроках використання **QR-кодів** для швидкого доступу до цифрових архівів, онлайн-колекцій фотографій, картографічних матеріалів та усних свідчень. Це дозволяє інтегрувати сучасні цифрові технології в освітній процес і зробити роботу з джерелами більш доступною та привабливою для здобувачів фахової передвищої освіти.

Окремий акцент варто зробити на **емоційно-ціннісному компоненті заняття**. Алгоритм проведення навчального заняття може включати вступний етап емоційного налаштування (робота з фотографією або свідченням), аналітичний етап (документальний і візуальний аналіз), а також рефлексивний блок, під час якого студенти осмислюють морально-етичні наслідки політики тоталітарного режиму. Такий підхід сприяє не лише засвоєнню знань, а й формуванню громадянської відповідальності.

Викладання теми колективізації та Голодомору на Сіверщині має бути спрямоване на активну роботу з джерелами й фотографіями, використання локального матеріалу Сумщини та Чернігівщини, упровадження інтерактивних і проєктних методів. Це створює умови для формування в здобувачів історичної пам'яті, критичного мислення та здатності протидіяти маніпуляціям, пов'язаним із тоталітарним минулим.

Методичні рекомендації викладачеві щодо підготовки та проведення заняття

з теми «Колективізація та Голодомор на Сіверщині 1932–1933 рр.»

у закладах фахової передвищої освіти

1. **Використовуйте перш за все автентичні історичні джерела**, зокрема документи радянських органів влади, матеріали хлібозаготівель, списки розкуркулених, статистичні зведення та донесення репресивних структур, що стосуються населених пунктів Сіверщини. Робота з локальними джерелами з Сумщини й Чернігівщини (Глухівщина, Кролевеччина, Конотопщина, Ніжинщина, Новгород-Сіверщина) дозволяє студентам усвідомити регіональний вимір загальнонаціональної трагедії.

2. **Залучайте фотографії як повноцінне історичне джерело**, а не лише як ілюстративний матеріал. Пропонуйте студентам аналізувати світлини сіл і громад Сіверщини 1930-х рр., звертаючи увагу на деталі побуту, обличчя людей, просторове оточення та приховані смисли. Доцільно порівнювати

офіційні радянські зображення з неофіційними або пізнішими реконструкціями пам'яті.

3. **Починайте заняття з емоційно-мотиваційного імпульсу**, використовуючи фотографію, фрагмент усного свідчення або короткий опис долі однієї родини з конкретного села Сумщини чи Чернігівщини. Такий підхід допомагає налаштувати студентів на глибше осмислення теми та сформуванню емпатійне ставлення до історичного матеріалу.

4. **Організуйте роботу в малих групах**, надаючи кожній із них різні типи джерел: одній – документи, іншій – фотографії, третій – усні свідчення. Після опрацювання матеріалу залучайте студентів до спільного обговорення, під час якого відбувається синтез отриманої інформації.

5. **Залучайте інтерактивні карти та просторовий аналіз**, демонструючи поширення колективізації, «чорних дощок» і голоду в межах Сіверщини. Пропонуйте студентам порівняти ситуацію в різних районах Сумської та Чернігівської областей та пояснити причини відмінностей.

6. **Активно використовуйте проєктні методи**, орієнтовані на локальну історію. Запропонуйте студентам створити мініпроєкти, присвячені одному населеному пункту Сіверщини: історичний постер, інфографіку, цифрову хронологічну стрічку або коротку презентацію на основі документів і фотографій.

7. **Інтегруйте цифрові інструменти в підготовку заняття**, зокрема QR-коди для доступу до онлайн-архівів, баз усних свідчень, картографічних ресурсів та цифрових колекцій фотографій. Це спрощує роботу з джерелами та підвищує мотивацію здобувачів освіти.

8. **Залучайте усну історію як засіб персоналізації минулого**, використовуючи свідчення очевидців або їхніх нащадків із сіл Сіверщини. Заохочуйте студентів порівнювати усні свідчення з офіційними документами, звертаючи увагу на мовчання, травматичну пам'ять та суб'єктивність оповіді.

9. **Передбачайте рефлексивний етап заняття**, під час якого студенти осмислюють не лише історичні факти, а й морально-етичні наслідки

тоталітарної політики. Доцільними є письмові рефлексії, дискусії або метод «незавершених речень».

10. Наголошуйте на формуванні історичної пам'яті та громадянської відповідальності, підкреслюючи, що вивчення колективізації й Голодомору на Сіверщині спрямоване не лише на засвоєння знань, а й на усвідомлення цінності людського життя та небезпеки тоталітарних практик.

Запропоновані методичні рекомендації орієнтовані на забезпечення цілісного, науково виваженого та водночас особистісно значущого вивчення теми колективізації і Голодомору 1932–1933 рр. на Сіверщині у закладах фахової передвищої освіти. Акцент на використанні документальних джерел, фотографій, усної історії та локального матеріалу Сумщини й Чернігівщини сприяє глибшому розумінню регіональних особливостей трагедії, формуванню навичок критичного аналізу історичної інформації та усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків між державною політикою та повсякденним життям місцевих громад.

Реалізація інтерактивних і проєктних методів навчання, інтеграція цифрових ресурсів і рефлексивних практик створюють умови для активного залучення здобувачів освіти до осмислення складного тоталітарного минулого. Такий підхід забезпечує не лише засвоєння навчального матеріалу, а й формування історичної пам'яті, громадянської відповідальності та здатності протидіяти маніпуляціям і фальсифікаціям історії, що є особливо актуальним у сучасному суспільстві.

ЗРАЗОК КОНСПЕКТУ ЗАНЯТТЯ

Тема: Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Сіверщині

Дисципліна: Історія України / Історія рідного краю

Тип заняття: комбінований урок з елементами проблемного та джерелознавчого аналізу.

Форма: заняття з використанням цифрових технологій, візуальних та статистичних джерел.

Мета заняття:

освітня: розкрити сутність політики колективізації та її реалізацію на Сіверщині; показати причинно-наслідковий зв'язок між колективізацією і Голодомором;

розвивальна: формувати вміння аналізувати документи, фотографії, статистику; розвивати критичне мислення та навички роботи з цифровими ресурсами.

виховна: виховувати повагу до історичної пам'яті та усвідомлення злочинного характеру тоталітарної політики.

Очікувані результати. Студенти зможуть:

- пояснювати причини і наслідки Голодомору;
- наводити приклади проявів трагедії на Сіверщині;
- працювати з картами, фото та статистичними даними.

Обладнання:

- мультимедійна презентація;
- карта Сіверщини (1930-ті рр.);
- історичні фотографії;
- статистичні таблиці;
- QR-коди (документи, усні свідчення, онлайн-архіви);

ХІД ЗАНЯТТЯ (45 хв)

I. Організаційний етап (2 хв)

Привітання. Оголошення теми й мети заняття.

II. Мотивація навчальної діяльності (4 хв)

Метод «Проблемне фото»

Демонстрація фотографії 1932–1933 рр. (виснажені селяни / спорожніле село тощо).

Проблемне запитання:

1. Чи був Голодомор випадковою трагедією, чи результатом цілеспрямованої політики?

Короткі відповіді студентів → підведення до теми.

III. Актуалізація опорних знань (5 хв)

Метод «Швидке опитування»

1. Що таке колективізація?
2. Які методи тиску на селян застосовувала радянська влада?
3. Які регіони України найбільше постраждали?

Викладач узагальнює та наголошує на регіональному аспекті.

IV. Вивчення нового матеріалу (24 хв)

1. Колективізація на Сіверщині (7 хв)

Матеріали: карта + інфографіка.

Зміст:

- примусове створення колгоспів;
- розкуркулення;
- селянський опір у регіоні.

Міні-завдання: визначити, чому Сіверщина була вразливою до репресій.

2. Механізми Голодомору 1932–1933 рр. (7 хв)

Робота з документом (1 джерело на слайді або в роздатку): хлібозаготівельний план / «чорна дошка».

QR-код 1: перехід до електронного архіву документів.

Запитання:

1. Як ці рішення впливали на повсякденне життя селян?

3. Прояви Голодомору та втрати населення (5 хв)

Робота зі статистикою:

- демографічні втрати Сіверщини;
- співвідношення міського й сільського населення.

Висновок: *Голод мав селективний, цілеспрямований характер.*

4. Візуальні джерела як історичний доказ (5 хв)

Аналіз фото за схемою:

1. Що зображено?
2. Яку інформацію несе фото?
3. Чому це джерело важливе?

QR-код 2: онлайн-галерея фотографій Голодомору.

V. Узагальнення та систематизація (3 хв)

Метод «Одне речення».

Студенти формулюють відповідь на питання:

1. Чому Голодомор на Сіверщині є частиною загальнонаціональної трагедії?

VI. Рефлексія (4 хв)

Метод «Незакінчене речення»

1. Сьогодні я дізнався(лася), що...
2. Мене найбільше вразило...
3. Цю тему важливо вивчати, тому що...

VII. Оцінювання (2 хв)

Оцінюється:

- участь у роботі;
- аналіз джерел;
- аргументованість відповідей.

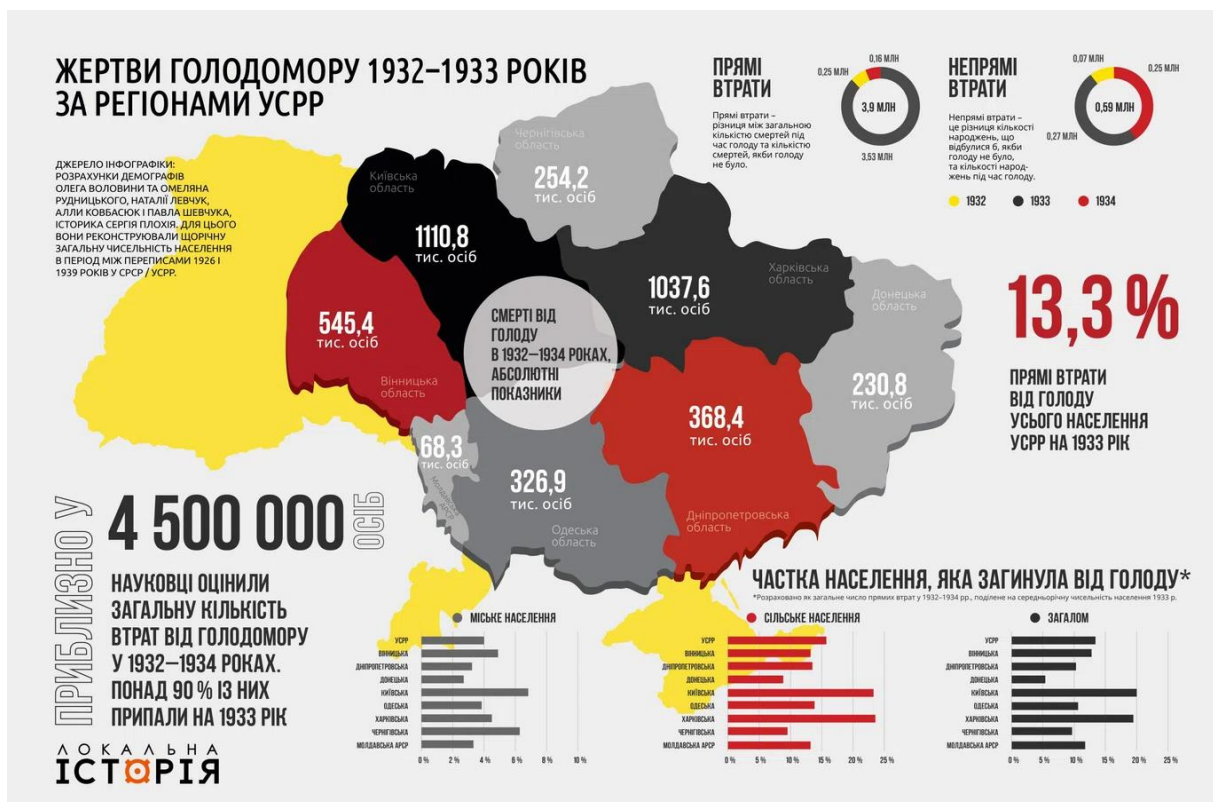
VIII. Домашнє завдання (1 хв)

На вибір:

1. Міні-есе: *«Голодомор у доли села/громади Сіверщини»*.
2. Створити 1 слайд або постер із фото та QR-кодом до джерела.
3. Опрацювати усне свідчення (за QR-кодом) і зробити короткий висновок.

Методичний коментар. Такий формат заняття дозволяє:вкластися в 45 хв без втрати змісту;поєднати емоційний і аналітичний компоненти;ефективно використати фото, карти, статистику та QR-коди.

ЗРАЗКИ ІНФОГРАФІКИ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ

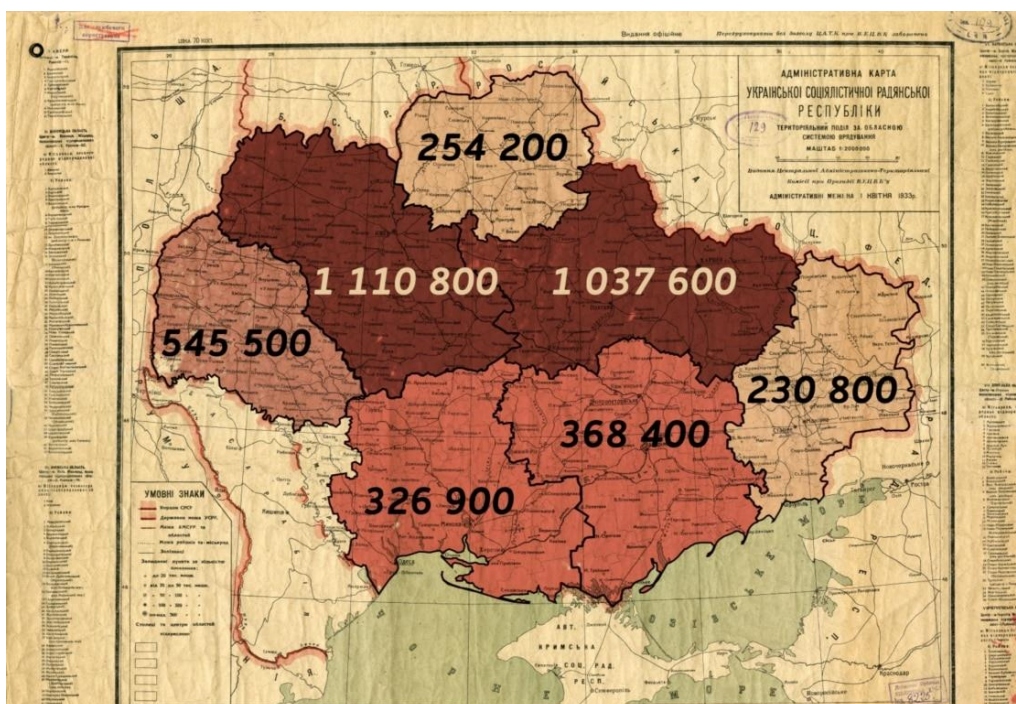

Джерело: [20].

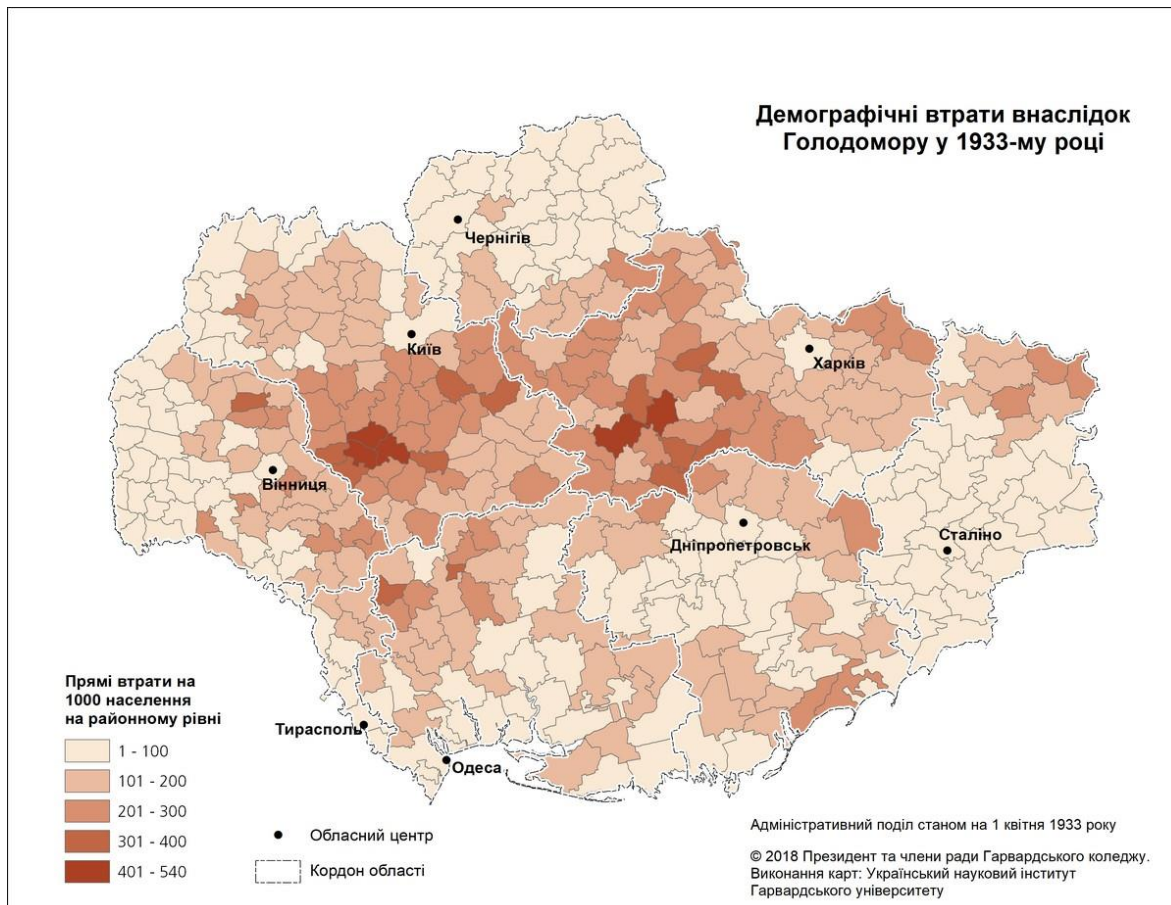

Джерело: [1, с. 3].

**Втрати внаслідок Голодомору в різних областях України.
Адміністративний поділ станом на 1 квітня 1933 р. [13]**

**Демографічні втрати внаслідок Голодомору
в 1933-му р. на районному рівні [5]**

ВРАЗКИ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА СІВЕРЩИНІ»

1. На чорну дошку

Газета «Коллективіст Буринщини». 10 серпня 1932 р. Арк. 3[14].

захо- тер- ія ви моб. опор гнучу- для нків енні че- за- пля- ї на тем- по- в, а по- опо- ду- що	участках, посилити комісії сприяння позиції. Сільрада повинна примусити голів кує за Поповою-Слободою. СЕЛЬКОР „К. Б.“.	
<div style="border: 2px solid black; padding: 10px;"> <h3 style="text-align: center;">На чорну дошку</h3> <p style="text-align: center;">зривників реалізації позики, голів колгоспів с. П-Слобода:</p> <p style="text-align: center;">Артіль Ім Молотова—ЦИБА Я., „Шевченна“—ГЕ РАЩЕНКО І. П., „Українець“—ШЕШЕНЯ П., „Дніпро ва хвиля“—БАРАН С., „Петровського“—ГУДИМЕНКО П., „Сталіна“—БОНДАР Ф., „Перше травня“—ГУДИМЕНКО К., „Черв. Донбас“—ЧОРНИЙ.</p> <p style="text-align: center;">Ці т. т. своєю бездіяльністю зірвали плян реалізації позики „4-го за вершнього“ по всьому колгоспному сектору П-Слобідської сільради.</p> </div>		
Що це за агітатор? Агітатор проти позики 4-го		ВИКЛИК. Дотерміново сплатив с.-г. податок в сумі 11 крб. Бон

2. Зривників весняної сівби на 9 років на заслання.

Газета «За більшовцький колгосп». № 35 (356). 01 квітня 1933. Арк. 1[14].

Пролетарі всіх країн, єдині!

ЗА БІЛЬШОВИЦЬКИЙ КОЛГОСП

Орган Ромеєвського РК КП(б)У, Райвиконкому та РПР.

1933 рік.
СУБОТА
1
квітня
4 35 (356)

Олександрівський колгоспним зразково боряться за врожай
Учора Олександрівський колгосп за день засів 42 гектари. На сіячу вийшли: Гарасимівка, Засуддя Перекопівка, Бобрин.
Мому Вовківці за теплий і великий весняний „спромоглиса“ засіяти 1 га?

Хто ще не вийшов сіяти, той злісно зриває плян кадрання сівби. Не повинні бути жодного члена партії ні комсомольця в колгоспі, що не працює з братом в полі. Коли на чисті спитають комуніста: „Що ти робиш під час засівкампанії“—він повинен здобути право відповісти: „Я лавач ударника борюся за більшовицький врожай“.

Сьогодні розпочинаємо районний мітинг масової сівби

Зривників весняної сівби на 9 років на заслання

<p style="text-align: center;">с. Анастасівка</p> <p>Візна сесія Ромеєвського Народного суду розглянула справу злісного зривника весняної засівкампанії Хоменка Данила Іс. куркуля, твердозавця, до революції мав 8 га землі, складні машини, молотарку, жатку, січкарню, користувався найманою працею, вів агітацію на своєму кутку за те, що одноосібники можуть вступати в колгосп при наявності 50% посівматеріалу, а решту можуть розпродувати. Внаслідок його розкладницької роботи куток по виконанню посівматеріалу стоїть на останньому місці.</p> <p>Суд засудив його до позбавлен</p>	<p>ня волі на 9 років з порзкою в правах на 5 років, а конфіскацією всього майна.</p> <p>Тамченко Кость — куркуль, до революції мав 15 га власної та 9 га орендної землі. Складних машин мав молотарку, сівалку, січкарню, користувався найманою працею до 1 після революції, відмовився засіяти площу землі, що є в його користуванні. Плян хліба заготівлі не виконав. Під час хліба заготівлі утік з села. Тепер повернувся і веде розкладницьку роботу по зриву весняної кампанії.</p> <p>Суд засудив його до позбавлення волі на 8 років, по відбутті кари вислати за межі України.</p>
--	--

3. Акт опису майна,

складений бригадою Лозівської сільради Роменського району Чернігівської області на твердоздавця с. Піски К.П. Голика за злісне ухилення від хлібозаготівлі. 21 листопада 1932 р. [14].

№	Назва майна	Кількість	Вартість
1	Ділячка-критий садочок	1	200
2	Кічка критий садочок	2	160
3	Ковшор Рубина від садочка	1	100
4	Хліб Стані (хліб) від сад.	1	50
5	Від на залізничному стар	1	30
6	Відна Стані (хліб)	1	10
7	Борошно (хліб) Стані	1	10
8	Волі Стані		
9	Хліб Стані (хліб)	1	3
10	Хліб Стані (хліб)	1	1
11	Стані	1	3

4. Свідчення про голодомор

Путь Федір Іванович 1911 р.н., с. Лизунівка Печенюгівської сільської ради

На 1932 рік більшість жителів Лизунівки була членами колгоспу «Червоний маяк». Завдяки тому, що голова колгоспу Гаранов приховав від зацікавленої частини зерна, селяни мали змогу вижити в страшні зиму і весну. Голодували, звичайно. Їли лободу, кінський щавель, листя липи, пекли хліб з гнилої картоплі. Але безпосередньо від голоду в нашому селі ніхто не помер [32, с. 932].

5. Лист**П. ПОСТИШЕВА**

**ДО ГОЛІВ СІЛБРАД ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ
ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ В ОДНООСІБНОМУ СЕКТОРІ ТА
ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ ДО ОДНООСІБНИКІВ
[33, с. 752–753].**

30 липня 1933 р.

Дорогі товариші!

На вас покладено відповідальність за збирання хліба в одноосібному секторі й за здачу хліба одноосібниками державі.

Виконання липневого плану хлібоздачі державі по одноосібному сектору через вашу бездіяльність є під загрозою зриву.

За законом про хлібоздачу ми зобов'язані одноосібні господарства, які не виконали своїх зобов'язань у здачі зерна державі, на визначений строк по місяцях судити за 61 арт. Кримінального кодексу.

Але ж ви думаєте залишитись осторонь. Нічого схожого. Вас будемо карати за бездіяльність. Ви створили п'ятидвірки, десятидвірки, виділили вповноважених і плюнули на них, замість стежити й перевіряти, як вони працюють.

Погано працюєте, формально ставитесь до справи. Будете ви відповідати передусім за провал липневого плану хлібоздачі по одноосібному сектору.

Пропоную вам найпізніше 5-7 серпня закінчити липневий план хлібоздачі державі по одноосібному сектору, інакше застосовуватимемо 61 арт. до одноосібників, які не виконали плану. Каратимемо й вас безумовно.

30 липня 1933 р.

П. Постишев

ЗРАЗКИ ФОТОГРАФІЙ
ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ
«КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА СІВЕРЩИНІ»

Голодомор на Чернігівщині. Фото Миколи Боканя

Родина фотографа-аматора М.Ф. Боканя обідає у період Голодомору. Справа на ліво: Бокань М.Ф., його сини – Лев, Костянтин, Олександр, дружина Васса Трохимівна та донька Анна. с. Батурин, Бахмацького р-ну.
 2 квітня 1933 р.

Син фотографа-аматора М.Ф. Боканя на колгоспному полі, де помер від виснаження його брат Костянтин. с. Батурин, Бахмацького р-ну.

**ПЕРЕЛІК ВИДАНЬ
У ЯКИХ РОЗМІЩЕНО ДОКУМЕНТИ СТОСОВНО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. НА СІВЕРЩИНІ**

1. Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: збірник матеріалів / упор., передм., приміт. П'ятаченка С.В. Книга 2. Суми: МакДен, 2008. 184 с.

2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / ред. кол.: О.А. Удод (голова), С.В. Кульчицький. Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Генеза, 2008. 504 с.

3. Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / упор.: Покидченко Л.А. Державний архів Сумської області; Сумська облдержадміністрація; Сумська облрада. 1 видання. Суми: Ярославна, 2006. 356 с. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Sumy.php> (дата звернення: 15.09.2025).

4. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає / Т.П. Демченко, М.В. Горох; відп. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна»», 2017. 100 с.

5. Рябчук І.М. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині. Документи свідчать. URL: <https://cn.archives.gov.ua/statti/golodomor.html> (дата звернення 15.09.2025).

6. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / редколегія: О.Ф. Лаврик (голова редколегії) та ін. Суми: Собор, 2008. 920 с. URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/sumska_obl.pdf (дата звернення: 15.09.2025).

7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / редколегія: В.М. Хоменко (голова) та ін. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с. URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/chernigivska_obl.pdf (дата звернення: 15.09.2025).